

MÉS ENLLÀ DE LA CONTESA

Intel·lectuals europeus, pacifisme i la Gran Guerra

Treball de Final de Grau

Iu Jaume Ametller

Universitat de Girona - 2025

Tutor: Dr. Maximiliano Fuentes Codera

The paths of glory lead but to the grave.

THOMAS GRAY, *Elegy Written in a Country Churchyard* (1751)

Índex

1. Introducció	5
1.1. Historiografia	7
1.2. Presentació del treball	10
2. La intel·lectualitat europea abans i durant el conflicte: una visió panoràmica	13
2.1. L'Europa prèvia a 1914	14
2.2. Europa durant el conflicte	18
3. Intel·lectualitat i pacifisme	27
3.1. Les diferents formes de pacifisme.....	28
3.2. Romain Rolland o el referent del pacifisme europeu	33
3.3. Vincles entre socialisme i pacifisme	40
3.3.1. La Segona Internacional, Zimmerwald i Kienthal	41
3.3.2. Relacions entre Rolland i el nou pacifisme d'esquerres	45
5. Conclusions.....	49
6. Bibliografia	55

1. Introducció

El sol se ha tornado malestar divino.
La lluvia no ha rociado los campos desde Semana Santa.
Un forastero con una sola pierna arribó
y solo en el patio declamó:
“Tiempos de terror se acercan. Pronto
Frescas tumbas abundarán en todo lado.
Habrá hambre, terremotos, muerte por doquier,
Y un eclipse de sol y de luna.¹

ANNA AKHMÀTOVA, *Julio de 1914* (1914)

Lines of grey, muttering faces, masked with fear,
They leave their trenches, going over the top,
While time ticks blank and busy on their wrists,
And hope, with furtive eyes and grappling fists,
Flounders in mud. O Jesu, make it stop!

SIEGFRIED SASSOON, *Attack* (1918)

El juliol de 1914 esclatava a Europa la Gran Guerra després de cent anys d'una pau marcada pels principis d'intervenció, legitimitat i sobretot equilibri. L'assassinat de l'arxiduc Francesc d'Àustria el 28 de juny seria la guspira que finalment faria saltar pels aires aquest ordre imposat a Viena el 1814 per l'aliança de monarquies europees que havien derrotat a Napoleó. Es posava fi al que Karl Polanyi va anomenar l'era de «pau dels cent anys». No és rellevant pel tema que ens ocupa aturar-nos a analitzar les causes que van portar a l'inici del conflicte, ni les diferents interpretacions que se'ls hi ha donat².

¹ De forma general, a l'hora de reproduir cites he intentat mantenir l'idioma original per tal d'assaborir millor els matisos. Això ha estat així en el cas del català, castellà, anglès, francès, italià i llatí. En el cas d'altres idiomes o de no haver trobat el fragment original, he optat per alguna traducció al català o castellà.

² Sobre els orígens de la guerra veure, els ja clàssics, d'entre l'amplíssima bibliografia: JOLL, James. *The origins of the First World War*. Londres: Longman, 1922; MOMBAUER, Annika. *The Origins*

Simplement, cal remarcar la confluència d'un seguit de processos polítics, econòmics i culturals de llarga durada —com el colonialisme i l'imperialisme, la nacionalització de les masses, la Revolució Industrial del segle XIX o el complex sistema d'aliances europeu— que en part contribueixen a explicar el desencadenament del primer esdeveniment autènticament global de la història de la humanitat³.

La Gran Guerra suposà un punt d'inflexió en la Història: a part de ser l'esdeveniment polític i militar més rellevant del seu temps, també alteraria les maneres en què la gent del moment pensaven no només la guerra sinó també el món, la cultura i les seves expressions⁴. Aquesta guerra moderna no s'assemblava a res viscut prèviament i tal com ja observava Freud el 1915 tindria conseqüències traumàtiques per les quals ningú estava preparat; no en va ésser l'única guerra que ha merescut l'adjectiu "Gran", a diferència de la Segona Guerra Mundial. La imatge apocalíptica que transmet el poema d'Anna Akhmàtova escrit aquell mateix any esdevindria una visió compartida per milions de persones que assistien a un canvi de paradigma radical en la manera de fer la guerra. S'havia començat a esfumar aquella «edat de la seguretat» que recordava amb malenconia unes dècades més tard Stefan Zweig en el seu imprescindible *Món d'Ahir*⁵. La guerra esdevenia així el primer «conflicte total» de la Història: «mostró a la humanitat las dimensiones técnicas de la primera guerra industrial del siglo XX y puso en crisis a las concepciones decimonónicas del progreso, afectando a los cinco continentes»⁶ revelant així els resultats de l'enorme experiment d'enginyeria social que es gestava des del segle anterior: la nacionalització de les masses⁷. A través del que

of the First World War: Controversies and Consensus. Londres: Longman, 2002; MULLIGAN, William. *The Origins of the First World War*. Cambridge: CUP, 2010; CLARK, Christopher. *The Sleepwalkers: How Europe went to War in 1914*. Londres: Penguin, 2012. Tots ells citats a: FUENTES CODERA, Maximiliano. "Presentación". *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 13-31, p. 15.

³ JANZ, Oliver. *1914-1918. La Grande Guerra*. Torino: Einaudi, 2014.

⁴ HYNES, Samuel. *A war imagined: The First World War and English culture*. Nova York: Collier Books, 1992.

⁵ FUENTES CODERA, Maximiliano. "Neutralidad o intervención: Los intelectuales españoles frente a la Primera Guerra Mundial (1914-1918)". *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, n. 43, 2014, pp. 22-39.

⁶ GASTÓN SÁNCHEZ, Emiliano. "Presentación. Los intelectuales europeos frente a la Gran Guerra". *Políticas de la Memoria*, n. 15, 2014, pp. 147-149, p. 147.

⁷ MOSSE, George. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. Nova York: Fertig, 1975. Revolucionari

Hobsbawm va anomenar “invenció de la tradició”⁸ i la seva difusió a través d’institucions com l’escola o l’exèrcit, s’havia arribat al que Eugen Weber definiria com una transformació “de pagesos a francesos”⁹, és a dir, a l’edificació d’una nova identitat col·lectiva construïda des de l’Estat.

Per totes aquestes raons, la periodització que s’ha imposat —a grans trets i malgrat alguns debats que ha generat— en les últimes dècades en la historiografia tendeix a considerar aquest conflicte com el punt de partida tant de les diverses caracteritzacions del segle XX com d’una «guerra civil europea» de trenta anys¹⁰. Així doncs, Hobsbawm l’assenyala com l’inici del “segle breu”, un cop finalitzat el “segle llarg”¹¹: al mateix temps que va suposar «*la sepultura del mundo edificado afanosamente por la burguesía liberal del siglo XIX*»¹², la Gran Guerra és igualment necessària per entendre el naixement dels dos moviments polítics més importants del segle XX: els feixismes i el comunisme.

1.1. Historiografia

En aquests més de cent anys que van des del final del conflicte fins avui dia, les diverses generacions d’historiadors han estudiat la Gran Guerra des de diferents perspectives que han anat evolucionant en sintonia no només amb el conjunt de la disciplina historiogràfica sinó també amb els esdeveniments polítics que s’han anat

en el moment de la seva publicació, aquesta anàlisi de Mosse busca aplicar-se a tot Europa, malgrat estar centrat en Alemanya.

⁸ HOBBSAWM, Eric i RANGER, Terence. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

⁹ WEBER, Eugen. *Peasants to Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.

¹⁰ Possiblement el primer intel·lectual europeu a usar aquest terme per descriure el conflicte fos Eugeni d’Ors en el seu llibre *Lletres a Tina*. Sobre aquesta interpretació de la primera meitat del segle XX com una «guerra civil europea» veure: TRAVERSO, Enzo. *A sangre y fuego: de la guerra civil europea (1914-1945)*. Valencia: PUV, 2009; i CASANOVA, Julián. *Europa contra Europa (1914-1945)*. Barcelona: Crítica, 2011. Tots ells citats a: FUENTES CODERA, Maximiliano. “Presentación...”, *op. cit.*, p. 15.

¹¹ Hobsbawm proposa el terme de “*short twentieth century*” per referir-se al període de 77 anys comprès entre 1914 i 1991 a: HOBBSAWM, Eric. *The age of extremes: The short twentieth century, 1914-1991*. Londres: Penguin Group, 1994. Anteriorment, havia encunyat ja el terme “*long nineteenth century*” per referir-se al període de 125 anys que va del 1789 al 1914 en la seva trilogia composta per “*The Age of Revolution: 1789-1848*”, “*The Age of Capital: 1848-1875*” i “*The Age of Empire: 1875-1914*”.

¹² GASTÓN SÁNCHEZ, Emiliano. “Presentación...”, *op. cit.*, p. 147.

produint. Com assenyala Fuentes Codera, «*los debates académicos sobre la Primera Guerra Mundial, por supuesto, no han sido ajenos al devenir político mundial y europeo. En cierta medida, siempre han navegado entre la interpretación y la conmemoración*»¹³.

En el seu assaig historiogràfic sobre la Gran Guerra, Antoine Prost i Jay Winter plantegen l'existència de tres grans configuracions historiogràfiques successives que permeten delimitar cronològicament i temàtica els diversos estudis que han abordat el tema¹⁴. El primer d'aquests corrents es desenvoluparia entre la immediata postguerra i el final de la Segona Guerra Mundial. Dominada pels estudis d'història militar i diplomàtica i a mig camí entre la història i el testimoni, buscava trobar el culpable de l'inici del conflicte a través de documentació oficial¹⁵. Després d'un declivi dels interessos sobre aquest tema, a principis de la dècada dels 60 una nova generació d'historiadors d'arrel marxista i analítica sota la influència de la història social dels *Annals* va tornar a col·locar el focus en els estudis sobre la Gran Guerra. Aquesta reorientació historiogràfica posava al centre els debats sobre la continuïtat de les dues guerres mundials i donava una gran importància a les societats i combatents en el conflicte. Lluny de proposar una desaparició de les antigues temàtiques de la història militar i diplomàtica, aquesta nova configuració historiogràfica les incorporava en una història de la guerra que també tenia en compte les estructures econòmiques, grups socials o el paper de l'Estat. Cap als anys setanta començarien a aparèixer alguns treballs que ampliaven els horitzons de les investigacions incorporant l'estudi de l'opinió pública, l'organització econòmica, la vida a les rereguardes, el paper dels treballadors i les dones, etc. Probablement, la síntesi més paradigmàtica d'aquesta nova perspectiva fos l'intent de Marc Ferro de realitzar una "història total" de la Primera Guerra Mundial¹⁶. La tercera configuració historiogràfica, que en certa manera encara domina avui en dia els estudis sobre la Gran Guerra, partia dels estudis

¹³ FUENTES CODERA, Maximiliano. "El giro global y transnacional: las historiografías de la Gran Guerra tras los centenarios". *Historia y política*, n. 43, 2020, pp. 389-417, p. 392.

¹⁴ PROST, Antoine i WINTER, Jay. *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*. París: Éditions du Seuil, 2004.

¹⁵ Aquesta tendència historiogràfica assoleix la seva màxima expressió en el clàssic d'un dels seus principals representants a França: RENOUVIN, Pierre. *La Crise européenne et la Grande Guerre (1914-1918)*. París: Félix Alcan, 1934.

¹⁶ FERRO, Marc. *La Grande Guerre, 1914-1918*. París: Gallimard, 1969.

desenvolupats en les dècades anteriors sobre les mentalitats, l'opinió pública o les psicologies col·lectives. Iniciada a principis de la dècada dels 90, aquesta nova interpretació s'emmarca dins del «gir cultural» que renovaria la historiografia en aquells anys passant de la història social a una de cultural. Posant la cultura al centre de l'anàlisi, aquesta nova perspectiva se centrava en el pla del que és simbòlic i de les representacions, fet que es va fer palès amb dos col·loquis internacionals que van tenir lloc a França el 1988 i 1992¹⁷. Amb el desenvolupament del concepte «cultura de guerra», definit per Stéphane Audoin Rouzeau i Annette Becker com «*le champ de toutes les représentations de la guerre forgées par les contemporains*»¹⁸, es produí una renovació historiogràfica en intentar diluir la separació entre el front i la rereguarda, ampliant així el nombre de possibles línies d'estudi¹⁹. Com a resultat, es va començar a pensar la guerra de manera més fragmentada i no tant com un bloc homogeni, fet que va propiciar l'aparició i ús de nous conceptes com «cultures de guerra», «mobilització» o «desmobilització» cultural²⁰.

Tota aquesta renovació que he intentat esbossar en les darreres línies va donar lloc a un gran creixement de treballs dedicats al paper dels intel·lectuals «*que pretendieron analizar sus redes de sociabilidad, sus relaciones con el poder y la educación y su papel fundamental en la construcción de nuevos discursos y culturas nacionales desde una perspectiva dinámica y atenta al desarrollo del conflicto*»²¹. La figura de l'intel·lectual arrastrava una reputació negativa forjada en la majoria de casos durant el període d'entreguerres per una literatura acusatòria provinent de l'esquerra pacifista. Se'ls recriminava haver-se posat al servei de la nació tot

¹⁷ BECKER, Jean-Jacques i AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (coords.). *Les sociétés européennes et la guerre de 1914-1918. Actes du colloque organisé a Nanterre et à Amiens du 8 a 11 décembre 1988*. París: Université de Nanterre, 1990; i BECKER, Jean-Jacques et al. *Guerre et cultures 1914-1918*. París: Armand Collin, 1994.

¹⁸ AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane i BECKER, Annette. «Violence et consentement: la "culture de guerre" du premier conflit mondial», dins RIOUX, Jean-Pierre i SIRINELLI, Jean-François (dirs.). *Pour une histoire culturelle*. París: Seuil, 1997, pp. 252-271, p. 252.

¹⁹ Aquestes noves línies d'investigació estan centrades sobretot en el rol dels intel·lectuals, músics, artistes, opinió pública i premsa durant el conflicte; les arts de l'espectacle i la propaganda; les pràctiques dels combatents al front i dels diferents actors socials en el front intern; la participació de dones i nens al conflicte; les patologies psicofísiques dels combatents; la dimensió cultural de la violència de guerra o el desplegament durant la postguerra dels «llocs de memòria».

²⁰ AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane i PROCHASSON, Christophe. *Sortir de la Grande Guerre: Le monde et l'après-1918*. París: Editions Tallandier, 2008.

²¹ FUENTES CODERA, Maximiliano. "Presentación...", *op. cit.*, p. 17.

renunciant a qualsevol autonomia i sentit crític: una «traïció» a la seva missió, en paraules de Julien Benda²². Amb aquesta nova onada d'estudis es va començar a recontextualitzar aquesta forma de compromís radical de la majoria d'intel·lectuals. Christophe Prochasson ha assenyalat en diverses ocasions la necessitat de diferenciar tres formes de reacció, tres funcions que farien de l'intel·lectual una figura contemporània: compromís (associat a una connotació bel·licista); resistència (associat a una postura dissident de tall més pacifista); i testimoniatge (funció que últimament ha cridat molt l'atenció dels historiadors)²³. Al seu torn, amb l'arribada del nou segle i l'inici de les commemoracions del centenari, les novetats editorials es multiplicarien i molts autors posarien de manifest la necessitat d'incorporar una mirada transnacional i global per deixar enrere una perspectiva bastant «*front-occidentalcèntrica*» que no contemplava, per exemple, regions allunyades d'Europa²⁴. En aquesta línia, Jay Winter afirmava en la introducció dels tres volums de *The Cambridge History of The First World War*, que aquesta nova perspectiva es podia incloure dins una quarta generació d'historiadors: la «*transnational generation*»²⁵. Els seus tres volums s'inclouen, doncs, en aquesta tendència a pensar la guerra més enllà de termes europeus, tot incorporant elements colonials, imperials i perifèrics. Prenent com a base les perspectives de la història transnacional, afirmava que cal abandonar la clàssica mirada centrada en les relacions internacionals²⁶.

1.2. Presentació del treball

El present treball pretén emmarcar-se dins aquesta perspectiva que analitza els diferents actors socials del front intern, centrant-se en el paper que hi jugaren els intel·lectuals. Per motius de temps, espai i recursos, no pretenc aquí dibuixar un quadre complet i total del conjunt de la intel·lectualitat que va tenir alguna

²² BENDA, Julien. *La trahison des clercs*. París: Editions Tallandier, 1927.

²³ PROCHASSON, Christophe. "Los intelectuales franceses y la Gran Guerra. Las nuevas formas de compromiso". *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 33-62.

²⁴ Sobre la qüestió d'aquesta historiografia global i transnacional més recent, veure la síntesi: FUENTES CODERA, Maximiliano. "El giro global y transnacional...", *op. cit.*

²⁵ WINTER, Jay. "General Introduction", dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. I). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 1-10.

²⁶ FUENTES CODERA, Maximiliano. "El giro global y transnacional...", *op. cit.*, p. 396.

influència o relació amb la Gran Guerra. Així doncs, he decidit centrar-me en la postura pacifista que adoptaren alguns d'aquests intel·lectuals; una postura compromesa que cal pensar a partir d'un diàleg transnacional, que aquí s'enfoca des d'una perspectiva europea. L'objectiu principal és, doncs, realitzar un estat de la qüestió que analitzi una postura que no fou la més generalitzada entre aquells "organitzadors culturals" elaboradors de "la cosmovisió de les classes socials" —en termes gramscians—, però sí rellevant i necessària a l'hora d'entendre tant les mentalitats com el conjunt de la Gran Guerra.

Per fer-ho he dividit el treball en dos capítols principals que, al seu torn, es divideixen també en altres subapartats per tal d'exposar i comprendre millor el tema en qüestió. A banda de la divisió temàtica dels diferents capítols he optat també per intentar seguir un fil cronològic al llarg de tot el treball que penso que ajuda a comprendre'l millor.

Deixant de banda aquesta introducció, la primera de les dues parts serveix a tall de contextualització general tractant el tema de la intel·lectualitat europea en conjunt. Primer introduint de manera esquemàtica el seu pensament durant els anys previs al conflicte i després analitzant quines dinàmiques i canvis es van produir durant la guerra. Malgrat que observem alguns trets comuns arreu, aquestes diferents postures que trobàvem a Europa en aquell moment varien tant els seus arguments com els seus objectius segons el país o persona que analitzem.

Una d'aquestes postures és el pacifisme, tema que tracto en el segon gran capítol del treball. Aquí s'analitza des del punt de vista dels arguments, objectius i discursos creats pels diferents intel·lectuals que van adoptar aquest tipus de compromís dissident. Les altres formes de pacifisme com per exemple l'objecció de consciència o el pacifisme pregonat per les organitzacions religioses queden excloses de l'anàlisi: el meu objectiu no és fer una monografia sobre el pacifisme en totes les seves formes sinó centrar-me en el paper que hi va jugar la intel·lectualitat. Aquest segon capítol, doncs, es divideix en tres apartats. El primer ofereix una visió de conjunt sobre les diferents formes de pacifisme arreu d'Europa destacant les diferències entre intel·lectuals de diferents països. El segon se centra en la figura de Romain Rolland, principal paladí del pacifisme europeista en la Gran Guerra, que aquí serveix per observar de prop un cas —segurament el més il·lustratiu— de la figura de l'intel·lectual dissident. Això permet fer-nos una idea

de quines eren les seves idees, arguments, i com s'intentaven difondre. En el tercer apartat, tracto els vincles entre socialisme i pacifisme, i com va ser utilitzada aquesta postura per complir els objectius de les diferents branques del socialisme. Un cop exposat aquest tema assenyalo quina relació tingué Rolland amb Zimmerwald i l'experiència revolucionària russa, i com aniria prenent forma el pacifisme d'esquerres dominant durant els primers anys de postguerra.

Les conclusions finals del treball comencen fent un recorregut pels primers anys de la postguerra, indicant l'evolució de les diferents alternatives que van prendre els intel·lectuals davant la crisi del liberalisme que havia desencadenat la guerra. Una síntesi general posa el punt final a aquest treball tot resumint a grans trets les principals idees del mateix i assenyalant tant les seves aportacions fonamentals com possibles noves línies d'investigació.

Cal afegir també que, com a part de les meves pràctiques curriculars a la Universitat de Girona durant el curs 2025, he fet un buidatge molt complet en un document Excel sobre la bibliografia existent referent als intel·lectuals europeus i intel·lectuals pacifistes durant la Gran Guerra. Aquest document no s'afegeix com a annex del treball, però ha facilitat molt la tasca de recerca a l'hora de realitzar-lo. Pot ser útil, també, com a extensió de la bibliografia que apareix al final del treball.

2. La intel·lectualitat europea abans i durant el conflicte: una visió panoràmica

Facies non omnibus una,
non diversa tamen

OVIDI, *Les metamorfosis*, II

Nous voulons glorifier la guerre, —seule hygiène du monde— le militarisme, le patriotisme, le geste destructeur des anarchistes, les belles idées qui tuent, et le mépris de la femme.

FILIPPO TOMMASO MARINETTI, *Manifeste du Futurisme* (1909)

One by one, the people with whom one had been in the habit of agreeing politically went over to the side of the war, and as yet the exceptional people, who stood out, had not found each other. But the greatest difficulty was the purely psychological one of resisting mass suggestion, of which the force becomes terrific when the whole nation is in a state of violent collective excitement.

BERTRAND RUSSELL, *Some Psychological Difficulties of Pacifism in Wartime* (1935)

Sans doute, pour ceux qui sont mobilisés, le port du costume militaire autorise-t-il une plus grande liberté de pensée. Pour nous qui ne pouvons revêtir l'uniforme, c'est l'esprit que nous mobilisons.

ANDRÉ GIDE, *Journal 1885-1925* (Agost de 1914)

Sovint quan s'invoca la figura de l'intel·lectual, «on ne sait plus de qui ni de quoi on parle»²⁷. És per això que abans d'endinsar-nos en la tasca de dibuixar un quadre més o menys complet de la intel·lectualitat europea durant aquells anys convé definir, o si més no delimitar, què entenc aquí per

²⁷ NORA, Pierre. "Adieu aux intellectuels?". *Le Débat*, n. 110, 2000, pp. 4-14, p. 14.

intel·lectual. La concepció associada a aquesta figura evoluciona clarament en sintonia amb les mutacions socials de cada època. Observem com la paraula ja apareix en forma d'adjectiu en els escrits de Saint-Simon o Amiel, però no és fins a l'època del cas Dreyfus que es consolida com a substantiu. *L'affaire Dreyfus* (1894-1906) va suposar el naixement dels intel·lectuals en un sentit contemporani. La seva aparició en l'espai públic es produiria a partir d'un conflicte amb l'exèrcit on la nació es trobava al centre del debat. Els intel·lectuals es convertirien en dissidents enfrontats a l'opinió dominant representada per l'Estat i les principals autoritats socials. Des de les circumstàncies fundacionals de *l'affaire*, la definició d'intel·lectual es pot orientar no pel que és en un sentit sociològic, sinó per allò que fa: per la seva intervenció en el terreny polític o cultural²⁸. A diferència de Julien Benda, que atorga a aquesta figura una aura de sacralitat mística, segons Gramsci «se podría decir que todos los hombres son intelectuales; pero todos los hombres no ejercen en la sociedad la función de intelectual»²⁹. Així doncs seguint aquesta línia, l'intel·lectual no és només l'home que pensa, sinó aquell que intenta influir i intervenir en la societat, sempre amb una vocació per l'art de representar que implica entrega i risc, tal com assenyala Edward Said³⁰.

2.1. L'Europa prèvia a 1914

Per entendre les reaccions del conjunt de la *intelligentsia* europea amb l'esclat del conflicte és necessari comprendre primer els matisos més evidents del seu pensament les últimes dècades del segle XIX i principis del XX, ja que no s'entén l'agost del 1914 sense comprendre primer les idees que s'havien anat desenvolupant durant els anys anteriors. No m'ocuparé aquí d'aquesta tasca, tan sols assenyalaré els aspectes més importants de cara al tema que aquí es tracta. Des dels últims anys del segle XIX coexistien a Europa les idees de degeneració i decadentisme nacional amb un cert optimisme, producte dels beneficis del progrés i el colonialisme. Un optimisme que era a la vegada causa i efecte del fort

²⁸ FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas europeo en Cataluña. Eugeni d'Ors en los primeros años de la Gran Guerra*. Lleida: Pagès Editors i Universitat de Lleida, 2009, p. 18.

²⁹ DOSSE, François. *La marcha de las ideas: Historia de los intelectuales, historia intelectual*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2006, pp. 31-32.

³⁰ SAID, Edward. *Representaciones del intelectual*. Barcelona: Debate, 2007, pp. 31-33.

evolucionisme que es respirava entre científics i intel·lectuals. Segons la doctrina d'aquests —com criticava Tolstoi ja el 1895— «*la ciencia debe investigar lo que lo que ya ha sido y lo que es, y explicar por qué está bien lo que es*», per tant: «*concluyen que la lucha es una condición indispensable del progreso, y que por lo tanto es buena*»³¹. Seria en aquest context en què es començaria a gestar una idea de necessitat de la guerra com a mecanisme de regeneració nacional i supervivència dels Estats: una idea hegeliana que veia en la pau un estancament que calia substituir per una *Realpolitik*. Aquesta creença en una guerra regeneradora que acabaria amb la decadència en la qual l'Europa liberal es trobava immersa era compartida tant pels nacionalismes que defensaven els valors morals conservadors com pels intel·lectuals revolucionaris de l'Europa oriental que buscaven en aquell polvorí la motivació per una guerra imminent³². Paral·lelament, conceptes com “modernisme”, “vitalisme” o “joventut” coincidien regularment en el llenguatge artístic i polític de principis de segle. No només hem de pensar en un vitalisme de dretes nacionalista: un vitalisme d'esquerres representant per Walt Whitman, Rudyard Kipling o Romain Rolland —que tanta influència tindria en aquest sentit amb la publicació del seu famós *Jean-Christophe* entre el 1904 i 1912— proposava una obertura cap a altres cultures amb la mirada posada cap al futur i des d'un punt de vista modern i juvenil. Malgrat tot, finalment acabaria conduint a molts d'aquests intel·lectuals cap a un ferm intervencionisme durant el conflicte. L'historiador letó-canadenc Modris Eksteins identificava aquests anys amb els «ritus de primavera», referint-se a l'òpera d'Igor Stravinsky *Le Sacre du printemps* —estrenada per primer cop al París de 1913— on la regeneració de la terra i el sacrifici d'una jove verge davant d'ancians representava el naixement del nou segle, però a la vegada feia presagiar l'imminent sacrifici de la joventut europea³³.

El retrobament entre l'individu i els mals atribuïts a la modernitat ja es veia reflectit en la literatura europea —*La metamorfosis* de Kafka o *Els Buddenbrok* de

³¹ TOLSTOI, Lev. *Diarios (1895-1910)*. Barcelona: Acantilado, 2003, p. 41.

³² FUENTES CODERA, Maximiliano. “Un punto de inflexión: los intelectuales europeos y la Gran Guerra”, dins ARCHILÉS CARDONA, Ferran i FUENTES CODERA, Maximiliano (eds.). *Ideas comprometidas. Los intelectuales y la política*. Madrid: Akal, 2018, pp. 79-104, p. 81.

³³ EKSTEINS, Modris. *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*. Boston: Houghton Mifflin, 1989. Citat a DOGLIANI, Patrizia. *Storia dei giovani*. Milà: Bruno Mondadori, 2003, pp. 2-3.

Mann en són exemples—; i seria en l'avantguarda futurista —que tanta influència tindria sobre T.S. Elliot o Paul Valéry— on trobem alguns dels signes més evidents d'aquest triomf de l'individu sobre la matèria que s'entrellaça amb una reacció contra el positivisme i un discurs clarament agressiu. En el seu *Manifeste du Futurisme* publicat a *Le Figaro* l'any 1909, Filippo Tommaso Marinetti pren partit a favor de França, considerada la seva segona pàtria intel·lectual, i carrega contra l'immobilisme que segons ell dominava la literatura per exaltar la violència i el moviment agressiu³⁴. A Itàlia, aquest futurisme en literatura unit a un nou nacionalisme en política serien els dos pilars d'una explosió espiritual representada per la nova generació. A Alemanya, aquesta mateixa rebel·lia generacional contra el positivisme científic i el naturalisme cristal·litzava en una determinada lectura vitalista i irracionalista de Nietzsche donant una importància central a l'acció directa³⁵.

Malgrat tot fou a França on el canvi generacional es faria més evident, revelant-se en la seva forma més radical. Amb l'*affaire* Dreyfus s'oposarien els valors de veritat i justícia als d'autoritat i ordre. Els defensors dels primers anirien perdent pes i disgregant-se durant els anys previs a la guerra, mentre que els partidaris dels segons es farien cada vegada més hegemònics envoltats en una mena de nacionalisme tradicionalista d'extrema dreta. Maurice Barrès seria una de les peces clau d'aquest procés, però sens dubte la figura més important d'aquest nou nacionalisme francès fou Charles Maurras, un dels fundadors d'*Action Française* el 1905. Aquest moviment polític monàrquic que rebutjava la democràcia i el parlamentarisme es convertiria en la matriu d'un nou tipus de dreta reaccionària. Es definia com a agnòstic, però no trencava amb el catolicisme, ja que considerava que la política havia d'anar lligada als valors catòlics i, per tant, s'articulava a partir d'un discurs antijueus, protestants, maçons i estrangers en general. Rebel·lant-se contra l'herència del Segle de les Llums, aquesta nova generació d'intel·lectuals rebutjaven l'humanisme, el pacifisme i l'igualitarisme, defensant la restauració d'un ordre i una jerarquia que erradiqués la igualtat revolucionària. Aquest nacionalisme maurrasià que criticava l'individualisme aproximava *Action*

³⁴ MARINETTI, Filippo Tommaso. "Manifeste du Futurisme" publicat a *Le Figaro* el 20 de febrer de 1909.

³⁵ FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas...*, op. cit., p. 29.

Française a un cert tipus de socialisme heterodox de matriu sindicalista que defensava el bé públic per sobre dels interessos privats, però diferien en els seus elements fonamentals, a saber: l'internacionalisme dels segons xocava amb el nacionalisme integral dels primers i la convicció dels socialistes que l'autoritat tenia les seves fonts en les masses no casava amb la lògica jeràrquica dels maurrasians³⁶. És en aquest punt on observem també a França l'aparició d'un element que ja havíem vist en altres països: la guerra com a antídote per la decadència i el sacrifici com a peça clau de les futures cultures de guerra. Seria en aquest país, considerat internament i externa com una nació decadent i burgesa, on la idea de regeneració nacional a través de la guerra fou particularment important. La paraula "guerra", després d'anys de predicació pacifista, havia tornat a despertar la fascinació de joves que buscaven una ocasió per retornar als valors que podien transcendir a l'individu en nom de la col·lectivitat. En aquest sentit, Bergson escrivia sobre un "miracle" del renaixement moral de França al mateix temps que Durkheim s'entusiasmava amb el retorn del "sentit de comunitat"³⁷.

Aquesta idea de patriotisme que hem anat veient en diferents punts del continent i que tindria la seva màxima expressió l'agost de 1914 exercia una gran fascinació entre els intel·lectuals dels anys previs al conflicte. L'esclat de la Gran Guerra aconseguiria deixar en un segon pla les tensions internes de cada país i unir esforços en la tasca —que ja s'estava gestant de maneres diferents a cada país des dels anys previs— de nacionalitzar les societats. Arno Mayer considera que aquest desig de guerra manifestava una voluntat d'alliberar les condicions favorables per tal de recuperar el control de les societats, que se'ls escapava cada cop més³⁸. El fervor nacionalista i l'entusiasme per la guerra es va deixar notar fins i tot en intel·lectuals que posteriorment serien abanderats del pacifisme. És rellevant el cas de l'austriac Stefan Zweig que uns anys després recordava com

³⁶ *Ibid.*, pp. 30-36.

³⁷ FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos. Eugeni d'Ors entre la Gran Guerra y el fascismo (1914-1923)*. Universitat de Girona: Tesi doctoral, 2011, pp. 45-46.

³⁸ MAYER, Arno. *La Persistance de l'Ancien Régime*. París: Flammarion, 1983. Citat a: PROCHASSON, Christophe. "Los intelectuales franceses y la Gran Guerra...", *op. cit.*, p. 36.

en aquella primera sortida al carrer de les masses hi havia quelcom de grandios, arrabassador i fins i tot seductor, al qual era difícil de sostreure's. I, malgrat l'odi i l'aversion a la guerra, no voldria veure'm privat del record d'aquells primers dies la resta de la meva vida; milers i centenars de milers sentien com mai allò que més els hauria valgut sentir en la pau: que formaven un sol tot³⁹.

Un sentiment d'unitat i d'igualtat desviat que Trotski també percebia latent en aquelles manifestacions:

¿Cuántos de aquellos mozos de cuerda, aquellas lavanderas, aquellos zapateros y mensajeros, aquellos raquíticos tipos de los arrabales, habían soñado con poder discurrir por lujosas calles, sintiéndose los dueños de la situación? La guerra estallaba para todos, y los oprimidos, los defraudados por la vida, se sentían ante ella iguales a los ricos y poderosos. No tiene nada de paradójico si digo que en aquella muchedumbre vienesa que se manifestaba para mayor honra y gloria de las armas de los Habsburgo pude observar las mismas características psicológicas que había observado en Petrogrado en las jornadas de octubre de 1905⁴⁰.

Aquest entusiasme popular posava de manifest el pes dels processos de "nacionalització de les masses" que esmentava anteriorment i la capacitat de fidelització i identificació de la classe obrera aconseguida pels Estats gràcies, entre altres coses, al sufragi universal i les polítiques de reformes socials. A l'hora de la veritat, resultava que els treballadors sí que "tenien pàtria" i, per tant, es van mostrar vulnerables a la manipulació dels poders establerts⁴¹.

2.2. Europa durant el conflicte

Com fa notar James Joll, amb l'inici de les hostilitats s'havia de fer comprensible i inclús atractiva la idea d'anar a la guerra a tota la població civil que s'hi veuria implicada, i això s'aconseguiria a partir d'un llenguatge que fes referència a mites i

³⁹ ZWEIG, Stefan. *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001, p. 277.

⁴⁰ TROTSKI, Lev. *Mi vida*. Barcelona: Debate, 2006, pp. 268-269.

⁴¹ ERICE, Francisco. "Zimmerwald: La respuesta de la izquierda contra la guerra", dins: MARTÍN RAMOS, José Luis (coord.). *La Gran Guerra y la Revolución. Orígenes de la Internacional Comunista*. Vilassar de Dalt: El Viejo Topo, 2019, pp. 13-41, pp. 16-17.

tradicions nacionals que despertaven les emocions patriòtiques dels ciutadans⁴². Anne Rasmussen es refereix a aquesta idea de modular o influenciar els sistemes de representacions i imaginaris col·lectius de les comunitats nacionals per part dels intel·lectuals com a una «mobilització de les mentalitats» (*mobilisation of minds*)⁴³. La historiografia de les últimes dècades concorda en atorgar una rellevància fonamental a les construccions culturals en el procés de «totalització de la guerra». Per dur a terme aquesta mobilització que ja s'havia posat en marxa durant els anys previs, la primera eina de què es van servir els intel·lectuals europeus fou el manifest públic. Paradoxalment, el primer text d'aquestes característiques, firmat per sis professors anglesos i publicat l'1 d'agost al diari *The Times*, rebutjava l'entrada en guerra contra Alemanya. Unes setmanes més tard, altres intel·lectuals i acadèmics britànics com Arthur Conan Doyle, Rudyard Kipling o H.G. Wells firmarien un text que servia de crida a les armes en nom de la civilització començant així a l'anomenada "guerra de manifestos"⁴⁴. La resposta alemanya va arribar a principis d'octubre amb la publicació de l'agressiu *Aufruf an die Kulturwelt!* (Crida al Món de la Cultura!) també conegut com el «Manifest dels 93». Un text en què noranta-tres intel·lectuals alemanys es defensaven dels crims que se'ls acusava i reivindicaven la gran autoritat de la cultura alemanya que havia engendrat Goethe, Kant, Hegel, Schiller, Bach, Beethoven i tants altres. Tot això va portar a una allau de nous manifestos patriòtics redactats pels intel·lectuals dels països aliats en defensa del dret i la civilització a la vegada que s'atacava al militarisme i cultura alemanya. És precisament a partir d'aquesta oposició —que ja provenia de Kant i el període clàssic— entre els conceptes de *Kultur* i *civilisation* que va ser entès el conflicte no només per ambdós bàndols sinó també pels països neutrals, on va ocupar una intensa polèmica.

A diferència de França, on es reivindicaven les idees de 1789, d'una Anglaterra que s'identificava amb el liberalisme i d'una Rússia que proclamava els seus objectius paneslavistes, els intel·lectuals de l'Imperi Alemany constatarien que el seu país no posseïa cap missió específica⁴⁵. Davant aquest problema, els

⁴² JOLL, James. *The origins of...*, *op. cit.*, p. 6.

⁴³ RASMUSSEN, Anne. "Mobilising minds", dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. III). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 390-417.

⁴⁴ FUENTES CODERA, Maximiliano. "Un punto de inflexión...", *op. cit.*, pp. 83-87.

⁴⁵ FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas...*, *op. cit.*, p. 46.

intel·lectuals alemanys s'abocarien en la tasca de confrontar les idees occidentals de llibertat i democràcia, fent ressonar l'eco d'allò que escrivia Dostoievski el 1877 quan afirmava que la missió d'Alemanya era la de protestar i desmarcar-se del món occidental. Com ha assenyalat Marie-Eve Chagnon, els intel·lectuals alemanys es van mobilitzar no a instàncies de les seves respectives acadèmies, sinó de forma individual i espontània⁴⁶. La dicotomia que esmentava unes línies més amunt assumia ara una dimensió política: segons aquests propagandistes alemanys la *civilisation* era occidental, material, racional i sense ànima; en canvi, la *Kultur* era alemanya, creativa i espiritual⁴⁷. Per justificar el sistema polític de l'Imperi i les seves aspiracions territorials aquesta ideologia reivindicava unes «idees de 1914» en contraposició amb unes «idees de 1789» occidentals heretades de la Revolució Francesa⁴⁸, polèmica que ja era ben present durant el segle XIX quan els alemanys intentaven justificar l'endarreriment polític del seu país. Autors com Scheller o Mann, basant-se en les tradicions del dret, la historiografia i la filosofia romàntiques, consideraven l'Estat alemany com una forma política desitjada pel poble, ja que la gran obra d'aquest sistema polític era la seva legislació social que hauria donat una vertadera llibertat —entesa evidentment en un sentit col·lectiu— al poble. Aquesta llibertat, per tant, només podia tenir lloc en un context en el qual la monarquia i la burocràcia se situessin més enllà dels interessos particulars de classes i partits⁴⁹. És en aquest context que cobraria força en la propaganda alemanya la idea d'una *Mitteleuropa* com a projecte expansionista imperial que portaria aquesta llibertat alemanya als pobles de l'Europa central en forma d'estats satèl·lit.

Malgrat el que pugui semblar amb aquestes crítiques a la Revolució Francesa i el seu llegat, els intel·lectuals alemanys van dirigir els seus atacs més cap a Anglaterra que no pas cap al seu veí a l'altra banda del Rin. La primera representava, molt més que la segona, una amenaça per a l'hegemonia alemanya i

⁴⁶ CHAGNON, Marie-Eve. *Le Manifeste des 93: la nature de la mobilisation intellectuelle allemande au déclenchement de la Grande Guerre (1914-1915)*. Montreal: Université de Quebec à Montréal, 2007.

⁴⁷ FUENTES CODERA, Maximiliano. "Un punto de inflexión...", *op. cit.*, p. 88.

⁴⁸ Aquesta lògica de contrast seria sistematitzada pe Rudolf Kjellén en el seu llibre *Die ideen von 1914: eine weltgeschichtliche perspektive* (1915) i reforçada pels escrits de Max Scheller, Thomas Mann o Houston S. Chamberlain. Sobre aquest aspecte veure: VERHEY, Jeffrey. *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

⁴⁹ FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas...*, *op. cit.*, p. 47.

la vertadera font d'una cultura materialista, industrial i empresarial. Matthew Stibbe ha estudiat aquest fenomen mostrant com una propaganda antianglesa amb arguments geopolítics, econòmics, però sobretot culturals ja era molt present abans del conflicte⁵⁰. A tot això se li afegia el factor de l'«*amour trompé*», ja que els alemanys se sentien enganyats i traïts per un país que consideraven gairebé de la seva raça i que no creien que entrés realment en el conflicte. Recalca també que aquest odi cap a l'enemic extern identificat sobretot amb Anglaterra es barrejava amb un odi cap a un enemic intern identificat amb els jueus, simbiosi que reivindica com a fonamental per entendre no només la Primera Guerra Mundial sinó també els horrors de la Segona⁵¹. De fet, la història intel·lectual d'Alemanya revela que aquesta fou la nació més afectada per un conflicte durant el qual s'elaboraren les reflexions dels intel·lectuals que van donar lloc a la «revolució conservadora» de postguerra. Tot això porta als historiadors Jean-Jacques Becker i Gerd Krumeich a qüestionar-se en el seu llibre el fet de referir-se a la Gran Guerra com una «*histoire franco-allemande*», si realment semblava vista com un conflicte amb Anglaterra en el qual França era tan sols un braç armat⁵². Aposten finalment, però, per referir-s'hi com a «*histoire franco-allemande*» per motius bàsicament militars com ara on van tenir lloc les principals operacions, el volum de les tropes d'ambdós països, la importància d'aguantar la primera investida alemanya per part de l'exèrcit francès, etc.⁵³

Però tornem ara al debat entre *Kultur* i *civilisation* de la que parlava abans pel cas alemany. A diferència d'Alemanya, on es reivindicava la *Kultur*, a França i la resta de països aliats es va plantejar el conflicte com una defensa de la *civilisation* davant la barbàrie, una lluita entre la veritat i la mentida que Prochasson i Rasmussen han descrit com un «*processus de nationalisation de la vérité*»⁵⁴. El discurs universalista francès s'oposava així a la particularitat alemanya. La violència de la guerra, evident des de Fichte, es convertia en un component

⁵⁰ STIBBE, Matthew. *German Anglophobia and the Great War, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² BECKER, Jean-Jacques i KRUMEICH, Gerd. *La Grande Guerre: Une histoire franco-allemande*. París: Editions Tallandier, 2012, pp. 9-11.

⁵³ *Ibid.*, pp. 10-11.

⁵⁴ PROCHASSON, Christophe i RASMUSSEN, Anne. *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la première guerre mondiale (1910-1919)*. París: La Découverte, 1996, p. 10.

consubstancial de la cultura alemanya que va ser assimilada dins del *nuage hégélien* que havia enverinat i hipnotitzat la raó francesa⁵⁵. Així, es van multiplicar les crítiques a la noció de progrés i la ciència positivista associades amb Alemanya. En aquest context, com ha assenyalat Martha Hanna, tres preguntes van centrar el debat dins la comunitat intel·lectual francesa: ¿hi havia alguna cosa de la tradició alemanya que mereixia ser respectada?, ¿què volia dir en termes culturals que França era una hereva moderna dels valors de Grècia i Roma?, i ¿la ciència era un producte de la *Kultur* alemanya o bé una empresa intel·lectual lligada a les tradicions filosòfiques francesa i britànica⁵⁶? L'antigermanisme que es va manifestar amb tanta força en tots els sectors de la vida cultural francesa no representava del tot una novetat. Cultura francesa i cultura alemanya ja havien xocat almenys des de la derrota de 1870 en un ambient de rivalitat que alimentava trivialitats i estereotips. Ara bé, aquests enfrontaments no havien exclòs col·laboracions entre acadèmics ni tampoc grans admiracions⁵⁷. Això canviaria a partir de 1914, quan tots els àmbits de la vida intel·lectual es veurien afectats per una gran revisió nacionalista dels valors intel·lectuals. Ja la mobilització de l'*Institut de France*, seu de les cinc acadèmies franceses, es produiria com a resposta al «Manifest dels 93» afavorint així el compromís dels representants més destacats del món acadèmic i de les mateixes disciplines científiques amb la causa nacional⁵⁸. Un compromís que es faria evident amb la unió d'intel·lectuals, organitzacions polítiques i sindicals, i govern en la *Union Sacrée*.

A Anglaterra seria igual de significativa la resposta que donarien els intel·lectuals al «Manifest dels 93» que esmentava unes línies més amunt. Com també passaria a França o Rússia, els intel·lectuals britànics publicarien una sèrie de textos apel·lant a la llibertat i la pau i que tenien la intenció també de ser una crida als països neutrals. Va ser en la propaganda britànica en particular on la invasió alemanya de Bèlgica tindria un paper fonamental i on el petit estat es convertiria en l'encarnació dels valors del dret contra el poder: els arguments utilitzats per la propaganda britànica van evolucionar «*from focusing on the*

⁵⁵ FUENTES CODERA, Maximiliano. "Un punto de inflexión...", *op. cit.*, p. 91.

⁵⁶ HANNA, Martha. *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*. Cambridge: Harvard University Press, 1996, pp. 106-141. Citat a FUENTES CODERA, Maximiliano. "Un punto de inflexión...", *op. cit.*, p. 92.

⁵⁷ PROCHASSON, Christophe. "Los intelectuales franceses y la Gran Guerra...", *op. cit.*, p. 38.

⁵⁸ CHAGNON, Marie-Eve. *Le Manifeste des 93...*, *op. cit.*

German invasion of Belgium to emphasizing the very idea of Belgium itself and what it represented»⁵⁹. L'estreta relació que es va establir arreu entre intel·lectuals i la propaganda oficial a través d'òrgans estatals es va fer evident també a Anglaterra, on les universitats ocuparien un lloc d'importància cabdal i on el paper dels acadèmics que no combatien en el front fou fonamental. El cas d'Anglaterra és representatiu, doncs, de com es difuminava la línia entre acadèmics i agents de propaganda.

El cas d'Itàlia —que l'agost del 1914 iniciava un període neutral que duraria fins al maig del 1915 quan entraria en guerra amb la declaració de guerra a l'imperi austrohongarès— i el paper que tingueren els seus intel·lectuals en la guerra ha merescut poca atenció per part de la historiografia, cap monografia específica deixant de banda els treballs de Mario Isnenghi⁶⁰. Els historiadors concorden en referir-se al conjunt d'aquests intel·lectuals com una categoria cohesionada a favor de l'intervencionisme, catalogant el cas italià com a peculiar. Patrizia Dogliani assenyala que aquest intervencionisme es pot dividir en quatre corrents diversos: el nacionalista, el de l'avantguarda cultural i artística, el democràtic i l'extrema esquerra⁶¹. Poques van ser les veus dissidents que no compartien aquesta idea, entre les quals destaquen la del jove Antonio Gramsci o la del filòsof liberal Benedetto Croce.

Ara bé, la mobilització cultural no va ser estàtica durant la guerra sinó que va experimentar una heterogeneïtat tant cronològica com nacional, inclús en una mateixa persona en alguns casos⁶². Aquest consens entre intel·lectuals va començar a veure's erosionat a partir del 1916 amb l'experiència de les batalles de Verdun i el Somme, que van començar a fer evident el desengany viscut per la joventut europea fent desaparèixer l'entusiasme per donar pas a la incertesa. El 1917 l'entrada en guerra dels Estats Units i el triomf de la revolució bolxevic

⁵⁹ PENNELL, Catriona. "Making Sense of the War (Great Britain and Ireland)", *1914-1918-Online. International Encyclopedia of the First World War*. Consultable online a: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/making-sense-of-the-war-great-britain-and-ireland/>

⁶⁰ ISNENGI, Mario. *Il mito della Grande guerra. Da Marinetti a Malaparte*. Bari: Laterza, 1970.

⁶¹ DOGLIANI, Patrizia. "Los intelectuales italianos en la Gran Guerra: intervencionismo, patriotismo, neutralismo (1914-1918)". *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 93-120, p. 102.

⁶² RASMUSSEN, Anne. "Mobilising minds...", *op. cit.*, p. 413.

acabarien de «*dinamitar la estructura sobre la que se asentaban las propagandas nacionalistas y militaristas de las potencias europeas*»⁶³.

Així doncs, cada cop se sumaven més veus a la minoria dissident que ja havia existit des dels primers moments de la guerra. Tota aquesta tasca de mobilitzar les mentalitats passava evidentment per combinar la propaganda intervencionista i nacionalista que ja hem analitzat amb una forta crítica i censura cap a les veus que no compartien aquest discurs: «*resistance to the war was confined to the margins of intellectual life*»⁶⁴. Ja amb l'assassinat de Jean Jaurès el 31 de juliol de 1914 un centenar de representants de les diverses organitzacions per la pau europees es van reunir d'urgència a Brussel·les per intentar frenar el conflicte, però la xarxa organitzativa internacional d'aquest pacifisme ja feia temps que s'havia anat disgregant⁶⁵. A les divisions cada cop més freqüents dins el moviment pacifista —sobretot pel que fa als intents de combinar pacifisme i patriotisme— se li va sumar «*lo smarrimento causato dalla perdita delle guide del movimento*»⁶⁶: havien desaparegut les principals figures del pacifisme europeu previ a la guerra, com el mateix Jean Jaurès, Albert Gobat, Bertha von Suttner o Frédéric Passy. A tot això, per tant, cal sumar-li l'hostilitat i el descrèdit a què eren sotmesos aquests intel·lectuals; la dificultat de conservar les relacions humanes amb els seus familiars, amics i col·legues; i un fort sentiment de solitud. Aquells “traïdors i enemics de la pàtria” intentarien suportar la solitud i alienació espiritual d'aquell «*unnatural desert*» —en paraules de la sociòloga i pacifista americana Jane Addams— amb la tendència a buscar «*his intellectual kin, his spiritual friends, wherever they might be found in his own country or abroad*»⁶⁷. Bertrand Russell recordava el 1935 aquesta sensació de solitud i a la vegada de fraternitat amb els col·legues “espirituals”:

I can remember sitting in a bus and thinking: “These people would tear me to pieces if they knew what I think about the war.” The feeling was uncomfortable, and led one to prefer the company of pacifists. Gradually a pacifist herd was

⁶³ FUENTES CODERA, Maximiliano. “Presentación...”, *op. cit.*, p. 27.

⁶⁴ RASMUSSEN, Anne. “Mobilising minds...”, *op. cit.*, p. 410.

⁶⁵ BIANCHI, Bruna. “L’ultimo rifugio dello spirito di umanità”. *La Grande Guerra e la nascita di un nuovo pacifismo*. *Annali della Fondazione Ugo La Malfa*, n. 28, 2014, pp. 81-100.

⁶⁶ *Ibid.*, p. 82.

⁶⁷ ADDAMS, Jane. *Peace and Bread in Time of War*. Nova York: Macmillan, 1922, pp. 143-144.

formed. When we were all together we felt warm and cosy, and forgot what an insignificant minority we were. We thought of other minorities that had become majorities⁶⁸.

La guerra tindria com a conseqüència la imposició d'un deure de compromís que condemnaria tant la indiferència com el pacifisme: «*tras ser promovida por el caso Dreyfus, la autonomía de los intelectuales se disipó en el barro de las trincheras*»⁶⁹

⁶⁸ RUSSELL, Bertrand. "Some Psychological Difficulties of Pacifism in Wartime", dins BELL, Julian (ed.). *We Did Not Fight. 1914-1918 Experiences of War Resisters*. Londres: Cobden-Sanderson, 1937, p. 331.

⁶⁹ PROCHASSON, Christophe. "Los intelectuales franceses y la Gran Guerra...", *op. cit.*, p. 40.

3. Intel·lectualitat i pacifisme

Ma tâche est de dire ce que je crois juste et humain. Que cela plaise ou que cela irrite, cela ne me regarde plus. Je sais que les paroles dites font d'elles-mêmes leur chemin. Je les sème dans la terre ensanglantée. J'ai confiance. La moisson lèvera.

ROMAIN ROLLAND, *Au-dessus de la Mêlée* (1915)

Los capitalistas de todos los países, que con la sangre de los pueblos acuñan la moneda roja de los beneficios de guerra, afirman que la guerra va a servir para la defensa de la patria, de la democracia y de la liberación de los pueblos oprimidos. Mienten. [...] Nuevas cadenas y nuevas cargas, he ahí lo que resultará de la guerra, y es el proletariado de todos los países, vencedores o vencidos, el que tendrá que soportarlas.

LEV TROTSKI, *Manifiesto de Zimmerwald* (1915)

Amb l'esclat de la guerra i els debats que va generar, el terme "pacifisme" va aparèixer de ple en el lèxic polític, sovint generant una incertesa sobre el seu significat que encara avui no està del tot resolta. Martin Ceadel, en el seu capítol dedicat al pacifisme a *The Cambridge History of the First World War*, identifica tres sentits en què es va utilitzar la paraula durant la Gran Guerra⁷⁰. En ordre descendent de rigor van ser: primer, el rebuig absolut de la força militar, expressat com una negativa conscient a ser reclutat; segon, la progressiva creença que les reformes polítiques podrien, en última instància, abolir la guerra, sobretot expressades en demandes liberals per a una Societat de Nacions, demandes radicals per al control democràtic de la política exterior, i demandes socials per a la superació del capitalisme i de l'imperialisme; i, tercer, una simple aversió a la guerra, expressada en vagues i motins motivats per factors materials més que per qualsevol creença en la reforma del sistema internacional⁷¹.

⁷⁰ CEADEL, Martin. "Pacifism", dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. II). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 576-605.

⁷¹ *Ibid.*, p. 576.

La primera d'aquestes formes de pacifisme és la que va dominar durant la Gran Guerra i, per tant, sobre la qual posaré el focus en les pàgines següents. Les altres també van tenir cert impacte, tot i que molt menor, en algunes zones o contextos determinats.

Aquest pacifisme, al seu torn, es va manifestar de maneres diverses en funció del context nacional i polític previ. Al llarg d'aquest capítol intentaré assenyalar els principals vectors a través dels quals es va articular aquest moviment d'oposició a la guerra arreu d'Europa. Ho faré a partir de les principals organitzacions o figures intel·lectuals europees i el seu pensament. No m'aturaré a analitzar el moviment pacifista en tots els seus àmbits de la societat civil, tan sols ho menciono quan crec que una pinzellada d'aquest tipus pot il·lustrar millor el tema que intento exposar.

3.1. Les diferents formes de pacifisme

Si ja el sol fet de mantenir una postura contrària a l'hegemonia patriòtica i nacional era difícil i suposava la marginació d'aquells intel·lectuals, encara es presentava més impossible la tasca de difusió de les seves idees. Condicionats per la censura i les diverses limitacions a la circulació tant de textos com cartes, els intel·lectuals pacifistes van ser capaços de desenvolupar tot un seguit d'activitats i mitjans per intentar difondre les seves idees.

Un d'aquests mitjans fou l'elaboració de contramanifestos, amb els que es feia una crida a la preservació de la unitat europea. Ja hem vist com en el cas de la guerra de manifestos aquells escrits tingueren una importància fonamental en la difusió d'acusacions i defenses per part dels intel·lectuals dels països bel·ligerants. No va passar el mateix amb aquests contramanifestos de tall més pacifista o europeista, que van tenir una circulació extremadament limitada i un impacte escàs en els països bel·ligerants⁷². N'és un exemple la *Aufruf an die Europäer* (Crida als europeus), firmada per quaranta-dos intel·lectuals alemanys que afirmaven ser seguidors de Tolstoi i publicada a Berlín l'octubre de 1914. Un altre exemple el podem trobar en el Manifest dels Amics de la Unitat Moral d'Europa, signat un mes

⁷² FUENTES CODERA, Maximiliano. "Spanish Neutralists, Europeanists and Pacifists in the Great War: Discourses, Practices and International Links", dins RUIZ SÁNCHEZ, José-Leonardo; CORDERO OLIVERO, Inmaculada; i GARCÍA SANZ, Carolina (coords.). *Shaping Neutrality throughout the First World War*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2016, pp. 63-82.

més tard a la sala de presidència de l'Ateneu Barcelonès per un grup d'intel·lectuals catalans "de professions espirituals" liderat per Eugeni d'Ors⁷³.

El marge de maniobra que tenien els intel·lectuals era molt diferent en funció del país en què es trobaven i això, sumat a les característiques històriques i polítiques de cada país, va fer que el pacifisme adoptés dinàmiques diverses. Segurament fou a Alemanya on les possibilitats d'acció van estar més limitades. Les polítiques prussianes de sang i acer havien portat a la unificació alemanya el 1871, però havien dificultat el desenvolupament d'una revolució democràtica com a la resta d'Europa. Si bé van existir alguns grups pacifistes que en algunes ocasions van intentar establir vincles amb sectors de l'esquerra, feministes o reformistes, en general no gaudien de cap base social a partir de la qual mobilitzar l'opinió pública. «*To be a pacifist in the political culture of Wilhelmine Germany*», escrivia Sandi E. Cooper, «*was akin to professing communism in Cold War America*»⁷⁴. En aquest context, els primers mesos de guerra diverses revistes avantguardistes com *Die Aktion* serien censurades i tancades. El grup pacifista alemany més important seria la *Bund Neues Vaterland* que es proposava, des d'una perspectiva democràtica i reformista, acollir al seu entorn totes les associacions per la pau que continuaven en vigor⁷⁵. Fundat entre d'altres per Albert Einstein, Lilli Jannasch i Wilhelm Julius Foerster, aquest grup va ser dissolt per la policia el 1917 i molts dels seus membres acabarien sent arrestats i empresonats. Des d'un altre front, l'oposició a la guerra dins d'Alemanya s'aniria articulant des del principi entorn de figures prestigioses de l'ala esquerra més potent com Rosa Luxemburg, Clara Zetkin o el diputat Karl Liebknecht, conegut per les seves postures antimilitaristes. D'aquest sector de pacifistes socialistes en parlarem més endavant. Un altre cas rellevant del pacifisme a Alemanya seria Alfred H. Fried. El seu diari reflecteix l'enfocament científic del pacifisme i les relacions internacionals que va desenvolupar a començaments del segle XX. Distanciant-se d'un pacifisme purament ètic, estava cada vegada més convençut que el moviment per la pau requeria una base científica per fer-lo immune a la crítica nacionalista, per exercir una major

⁷³ Sobre el pensament d'Eugeni d'Ors durant la Gran Guerra veure el ja citat: FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas...*, op. cit.

⁷⁴ COOPER, Sandi E. *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815-1914*. Nova York: Oxford University Press, 1991, p. 69.

⁷⁵ Sobre la *Bund Neues Vaterland* veure: GRAPPIN, Pierre. *Le Bund Neues Vaterland (1914-1916): ses rapports avec Romain Rolland*. Lió-París: IAC, 1952.

influència en el públic i per animar molta més gent a donar suport a les activitats pacifistes⁷⁶. Per altra banda, Alemanya no donaria en cap moment reconeixement legal als objectors de consciència: quan algú refusava ordres militars (així era entesa l'objecció de consciència) normalment se'l derivava a un psiquiatre per a una "opinió experta". A partir d'aquí aquesta persona o bé podia ser entregada a l'exèrcit per un judici i el seu conseqüent càstig o bé acabar derivada a un hospital psiquiàtric⁷⁷.

Anglaterra, per la seva banda, històricament havia tingut un fort moviment pacifista a causa de la seva posició geoestratègica i la seva cultura semiliberal. La Primera Guerra Mundial no va ser una excepció⁷⁸. La seva condició insular juntament amb la *Royal Navy* aportaven prou seguretat per permetre un cert optimisme cap al sistema internacional i la convicció que la política externa era quelcom prescindible⁷⁹. A tot això cal sumar-li la influència que havia tingut sobre la població britànica la política de no-resistència adoptada per la Societat Religiosa d'Amics (també coneguts com a quàquers) des de l'any 1661. Aquest principi havia calat no només en els membres de la societat, sinó també en bona part de la cultura cristiana d'Anglaterra⁸⁰. Tota aquesta dissidència, malgrat tot, continuava sent marginal en el conjunt del país i es va manifestar en petits grups com el *No-Conscription Fellowship* o el *Bloomsbury Group*. El primer, liderat pel periodista Howard Marten, tenia com a premissa bàsica oposar-se al reclutament forçós. El segon també s'oposava al servei militar però des d'una inspiració més humanista. Aquest segon grup format per intel·lectuals i artistes britànics ja existia des d'abans del conflicte. Finalment, acabaria manifestant-se com una expressió d'algunes elits acadèmiques i intel·lectuals que no va arribar a articular-se com una reacció col·lectiva unificada, sinó com un conjunt d'experiències individuals heterogènies⁸¹. Entre les veus d'aquest grup, la de Bertrand Russell es convertiria

⁷⁶ TUIDER, Bernhard. "Il·lusion i visió: el pacifisme científic d'Alfred H. Fried". *Per la Pau*, n. 24, pp. 24-29.

⁷⁷ PATTERSON, David S. "Pacifism", 1914-1918-Online. *International Encyclopedia of the First World War*. Consultable online a: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pacifism/>

⁷⁸ Sobre el pacifisme a la Gran Bretanya durant la Primera Guerra Mundial veure: CEADEL, Martin. *Pacifism in Britain 1914-1945: The Defining of a Faith*. Oxford: Clarendon, 1980.

⁷⁹ CEADEL, Martin. "Pacifism...", *op. cit.*, p. 579.

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 578-580.

⁸¹ Sobre aquest grup veure: ATKIN, Jonathan. *A War of Individuals: Bloomsbury Attitudes to the Great War*. Manchester: Manchester University Press, 2002.

en la referència del pacifisme britànic⁸². El matemàtic i filòsof gal·lès també formaria part de la *Union of Democratic Control* (UDC), un grup que s'oposava a la influència militar en el govern i que s'havia creat el 1914 per pressionar al mateix govern britànic per una política exterior més responsable⁸³.

Com ja hem vist, defensar una postura pacifista a França durant la Gran Guerra no va ser menys conflictiu que en altres països. Quan es parla d'intel·lectuals pacifistes a França inevitablement pensem en el que va ser l'emblema de l'intel·lectual dissident, pacifista i europeista: Romain Rolland. D'aquesta figura i el seu pensament me n'ocuparé en el següent apartat del treball, però pel tema que ens ocupa en aquestes línies és important assenyalar que, com tants altres dissidents, Rolland es va veure obligat a exiliar-se a Suïssa, país neutral que va esdevenir el centre del pacifisme internacional. Els seus textos, de la mateixa manera que els d'altres escriptors pacifistes o neutralistes, eren censurats als països bel·ligerants, on només se'ls coneixien a través de les ferotges crítiques que se'ls hi feia. Rolland, com veurem més endavant, acabaria esdevenint mentor de tot un conjunt de petites revistes pacifistes per les quals ell era l'intel·lectual de referència. Malgrat que sovint eren de durada efímera a causa de la censura i les dificultats materials, aquestes revistes van estructurar eficaçment la dissidència intel·lectual pacifista. Tenien la voluntat de teixir vincles entre homes dispersats per la guerra i l'esperança de construir una família. Com que els seus autors circulaven entre elles, aquestes revistes van acabar establint fortes relacions⁸⁴. En són exemples *La Caravane*, de caràcter més literari, però que es permetia intrusions en el camp polític; o la més radical *Demain*, prohibida no només a França sinó també a Anglaterra i Itàlia. Altres revistes de les mateixes característiques serien: *Franchises*, *La Forge*, *L'Ecole de la fédération*, *Cahiers idéalistes français*, o *Les Humbles*⁸⁵. Un altre escriptor resistent, però no dissident, fou Henri Barbusse. Va escriure un relat literari de la seva experiència com a combatent titulat *Le Feu*. L'obra en qüestió tingué un gran ressò en els mitjans pacifistes, però també més enllà, fet que li va servir per guanyar el prestigiós Premi

⁸² Sobre Bertrand Russell veure: VELLACOT, Jo. *Bertrand Russell and the Pacifist in the First World War*. Brighton: Harvester Press, 1980.

⁸³ Sobre la UDC veure: SWANWICK, Helena. *Builders of Peace, Being Ten Years' History of the Union of Democratic Control*. Londres: Swarthmore, 1924.

⁸⁴ PROCHASSON, Christophe. "Los intelectuales franceses y la Gran Guerra...", *op. cit.*, pp. 48-49.

⁸⁵ *Ibid.*, pp. 48-50.

Goncourt l'any 1916 —malgrat haver-lo de compartir amb una novel·la patriòtica com *L'Appel au sol* d'Adrien Bertrand. Juntament amb la novel·la de Barbusse, altres obres alimentaren el que es podria designar com una cultura pacifista que serviria de referència a les revistes que esmentava unes línies més amunt. En són exemples els escrits de Léon Werth, Raymond Lefebvre, Paul Vaillant Couturier, Roland Dorgelès o Georges Duhamel⁸⁶.

Una altra font d'inspiració per aquestes revistes publicades majoritàriament a Suïssa fou el pensament tolstoïà. L'empremta que havia deixat el pensament de Lev Tolstoi (1828-1910) a Europa era notable, sobretot entre els pacifistes⁸⁷. A Romain Rolland li agradava presentar-se com l'hereu de Tolstoi. En aquells anys dramàtics marcats per l'odi, la desesperació de tantes vides joves segades i el col·lapse del món tal com es coneixia, la noció de Tolstoi de resistència pacífica va ressonar en la ment de molts homes com una nova revelació. Aquesta influència es va escampar sobretot entre el cristianisme i pels territoris russos. Els escrits que s'oposaven a qualsevol cooperació militar o bèl·lica i que promovien idees cristianes de no-resistència basades en l'exemple de Tolstoi tingueren un pes important en la població russa. Deixant de banda Anglaterra, va ser a dins l'Imperi rus on hi va haver més oposició a les polítiques de guerra: a Rússia els militants revolucionaris i la classe obrera estaven menys integrats en la societat que a Occident. Però malgrat tot, com assenyala Marc Ferro: «*quinze millones de soldados respondieron sin fallar al llamamiento del Zar. Se había previsto un millón de desertores; no hubo apenas sino algunos millares*»⁸⁸. L'opinió pública creia que la causa era justa.

Els països neutrals als quals ja he fet referència, doncs, van suposar en molts casos espais de refugi per un gran nombre d'aquells intel·lectuals pacifistes que buscaven poder exercir la seva tasca. Tan sols sis estats europeus van romandre neutrals al llarg de tot el conflicte: els tres països escandinaus, Espanya, Suïssa i Holanda. Juntament amb la Creu Roja Internacional i el Vaticà, «*they took an active role in humanitarian relief efforts, for instance with regard to the treatment of prisoners of war, the delivery of food to areas under German occupation, or the*

⁸⁶ *Ibid.*, pp. 48-49.

⁸⁷ Sobre la influència de Tolstoi durant el conflicte veure: BIANCHI, Bruna. «Il padre di un nuovo movimento». Tolstoj e la radicalizzazione del pacifismo (1914-1921)", dins ADINOFI, Isabella; i BIANCHI, Bruna. *"Fai quel che devi, accada quel che può"*. Arte, pensiero, influenza di Lev Tolstoj. Nàpols: Orthotes, 2011, pp. 175-206.

⁸⁸ FERRO, Marc. *La Grande Guerre...*, op. cit., p. 287.

provision of medical aid and personnel»⁸⁹. Però va ser Suïssa el país que va esdevenir centre del pacifisme internacional: a part de ser el nucli de les avantguardes artístiques, també ho va ser de l'antimilitarisme esdevenint així refugi de molts intel·lectuals exiliats i altaveu de les seves idees. Un altre cas rellevant d'aquests intel·lectuals pacifistes exiliats seria l'alemany Alfred H. Fried. El seu diari reflecteix l'enfocament científic del pacifisme i les relacions internacionals que va desenvolupar a començaments del segle XX. Distanciant-se d'un pacifisme purament ètic, estava cada vegada més convençut que el moviment per la pau requeria una base científica per fer-lo immune a la crítica nacionalista, per exercir una major influència en el públic i per animar molta més gent a donar suport a les activitats pacifistes. El més rellevant d'aquests pacifistes va ser el francès Romain Rolland.

3.2. Romain Rolland o el referent del pacifisme europeu

Romain Rolland (1866-1944) naixia a Clemency (Borgonya) per estudiar després a París: primer al *Lycée Louis-le-Grand*, i més tard a l'*École Normale Supérieure*. Catedràtic en Història i doctor amb una tesi sobre la Història de l'Òpera a França, acabaria sent professor de musicologia a la mateixa *École Normale* i a la Sorbona. Va abandonar aviat la fe catòlica i es va inspirar en Spinoza i Tolstoi tot cultivant la seva passió per la música. Stefan Zweig recordava uns anys més tard la forta impressió que li havia causat Rolland el dia que el va conèixer el 1913:

Durant hores i hores escrivia en un petit escriptori acaramullat de llibres i papers, durant hores i hores llegia al llit, no li concedia al cos fatigat més de quatre o cinc hores de son i l'únic esbargiment que es permetia era la música; tocava meravellosament el piano, amb una pulsació delicada que mai no oblidaré [...] El seu saber avergonyia, de tan polifacètic; vivint, de fet, només amb ulls de lector, dominava la literatura, la filosofia, la història, els problemes de tots els països i de tots els temps. Coneixia la música fins a l'últim compàs⁹⁰.

⁸⁹ VERMEIREN, Jan. "Notions of Solidarity and Integration in Times of War: The Idea of Europe, 1914-1918". *European Review of History*, n. 24(6), 2017, pp. 874-888, p. 879.

⁹⁰ ZWEIG, Stefan. *El món d'ahir...*, op. cit., p. 254.

La passió per la música és quelcom que l'acompanyaria al llarg de tota la seva trajectòria intel·lectual. De fet, el seu agraïment a la música seria una de les potes del triple deure que havia intentat complir amb el seu reconegut *Jean-Christophe*⁹¹. Les altres dues raons que l'havien impulsat a escriure el que va ser la primera novel·la cíclica de la literatura francesa van ser la seva professió de fe en la unitat europea i una crida als pobles a la reflexió. L'havia publicat entre el 1904 i el 1912 en els *Cahiers de la Quinzaine* mentre col·laborava amb Charles Péguy en la mateixa revista⁹². El tema central del cicle novel·lístic *Jean-Christophe* és el de les successives crisis d'un esperit creador, i en la part final ja es pot apreciar la percepció d'una tensió creixent entre les potències juntament amb una possible amenaça bèl·lica. Aquests escrits i el seu compromís amb la pau van fer que guanyés el Premi Nobel de Literatura l'any 1915 després que l'escriptora britànica Vernon Lee el proposés com a candidat.

Amb l'inici de les hostilitats l'estiu del 1914, Rolland es trobava a Ginebra (Suïssa) pel seu tractament anual de les seves afeccions respiratòries. La seva edat avançada i un greu accident patit quatre anys abans l'excloïen de la mobilització militar, i va decidir romandre exiliat a la neutral Suïssa. En una carta al professor de filosofia de la història a la Sorbona Gabriel Séailles explicava:

Si me he establecido momentáneamente en Suiza, es porque éste es el único país desde el cual podía seguir manteniéndome en relaciones con espíritus de todas las naciones. Aquí puedo sentir los latidos del pulso de esta Europa en guerra, y hasta cierto punto puedo penetrar su vida moral y juzgar sus ideas, no como francés, como alemán o como inglés, sino como europeo⁹³.

⁹¹ ROLLAND, Romain. "Jean-Christophe", *Les Cahiers de la Quinzaine*, 1904-1912.

⁹² Entre 1900 i 1914, Charles Péguy va editar més de dos-cents quaderns repartits en quinze sèries. Al principi oferien textos d'estudi i reflexió sobre els grans problemes del moment. Posteriorment, aquests quaderns es van tornar més aviat literaris i en diverses ocasions estaven dedicats a la publicació i promoció d'alguns dels autors que Péguy descobria i donava suport. Va ser el cas de Romain Rolland però també de Suarès, de Juilen Benda o de J. Tharaud.

⁹³ ROLLAND, Romain. *Diario de los Años de Guerra 1914/1919. Notas y documentos para servir a la historia moral de la Europa de ese tiempo* (vol. I). Buenos Aires: Librería Hachette, 1954, pp. 171-172. Citat a: CRESPO, Horacio. "Intelectuales frente a la Primera Guerra Mundial. Espiritualismo humanista, pacifismo y patriotismo confrontados en la polémica Romain Rolland / Thomas Mann". *Acta Sociológica*, n. 69, 2016, pp. 153-180, p. 162.

L'agost de 1914 moltes veus que no estaven en sintonia amb el fervor patriòtic que es respirava arreu van decidir refugiar-se en el silenci. Molt poques van ser les veus que des d'un principi es van alçar, dissidents, contra l'eufòria bel·licista. Rolland fou la més forta i clara d'aquestes poques veus. El seu diari de 1914-1919 és un testimoni fonamental per entendre l'evolució del seu pensament durant els anys de guerra⁹⁴. Sobretot en els primers anys d'aquest període observem com Rolland defensa un fort europeisme; però no com un pas cap a una organització internacional europea sinó com a lluita contra el nacionalisme exacerbant. Aquesta postura es va començar a conèixer a partir de la publicació d'uns articles a la revista *Le Journal de Genève*, que el 1915 serien recollits en forma de llibre al famós *Au-dessus de la Mêlée*⁹⁵. Aquesta obra recull setze articles marcats per un fort apassionament que constitueixen una mena de *J'accuse* adreçat a la consciència europea. Tal com assenyala Foguet: «Rolland se centrava en el paper que havia de jugar la intel·lectualitat en el conflicte bèl·lic obert a Europa»⁹⁶. En general, acusa aquesta intel·lectualitat del posicionament intervencionista que adopta amb la guerra, els recrimina que no compleixin la seva missió de defensar la raó, l'ètica i la veritat. Reclama a les principals figures intel·lectuals dels diferents països de no «caure en l'error moral i polític de participar en l'exacerbació ofuscada del bel·licisme, ni en el vilipendi delirant de l'adversari»⁹⁷, que per sobre de la pàtria hi ha els drets humans. En l'article publicat el 15 de setembre de 1914 que dona nom al llibre afirma que, un cop iniciada la guerra, «*el mal ya está hecho. El torrente está fuera de control, y nosotros solos no podemos devolverlo a su cauce*»⁹⁸. Diu que malgrat tot encara hi ha molta feina per fer atenuant l'odi i preparant una pau futura. Assenyala dues vies a seguir. Primer «*promover la creación de un Alto Tribunal moral, un tribunal de conciencias que se pronuncie acerca de todas las*

⁹⁴ ROLLAND, Romain. *Journal des années de guerre 1914-1919*. París: Éditions Albin Michel, 1952. L'edició en castellà l'he citat anteriorment: ROLLAND, Romain. *Diario de los Años de Guerra...*, op. cit.

⁹⁵ ROLLAND, Romain. *Au-dessus de la Mêlée*. París: Librairie Paul Ollendorff, 1915. Per aquest treball he utilitzat la següent versió en castellà: ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda*. Madrid: Nórdica Libros & Capitán Swing, 2014.

⁹⁶ FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís intel·lectual (1914-1939)", dins GIBERT, Miquel M.; ORTÍN, Marcel; i PUJOL, Dídac (eds.). *Tot el món és igual que un escenari: estudis d'història crítica i didàctica del teatre oferts a Enric Gallén en el seu setantè aniversari*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2021, pp. 89-112, p. 89.

⁹⁷ *Ibid.*, p. 90.

⁹⁸ ROLLAND, Romain. "Más allá de la contienda", dins ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda...*, op. cit., pp. 31-44, p. 41.

violaciones de los derechos de las personas, sin distinguir su procedencia o bando»⁹⁹. Després escriu que «*Los miembros de la élite europea tenemos que preocuparnos por dos ciudades: una es nuestra patria terrestre y la otra es la ciudad de Dios*»¹⁰⁰. Continua afirmant que «*El espíritu es la luz*» i, com a tal, el segon objectiu a perseguir és:

alzarlo por encima de las tormentas y disipar las nubes que tratan de obscurecerlo. Nuestro deber es construir una muralla cada vez más grande, por encima de la injusticia y los odios de las naciones; una muralla que proteja la unión de las almas fraternales y libres del mundo entero¹⁰¹.

Un altre dels arguments que es van repetint en aquest conjunt de textos és la crítica a la destrucció de les obres, més importants que no pas les mateixes vides humanes. En un article publicat a *Le Journal de Genève*, amb relació a les obres Rolland assenyala que «*sus portadores pueden cambiar, pero lo importante es que el arca se salve, ya que su custodia atañe a la élite del mundo*»¹⁰². Assegura que per a ells, els francesos, «*el espíritu está por encima de la carne*», i referint-se a la catedral de Reims segueix: «*quien destruye una obra como ésta asesina a más de un hombre: asesina el alma más pura de una raza*»¹⁰³.

Per totes aquestes idees, França va convertir Rolland, ja des dels primers compassos de la guerra, en un enemic i traïdor de la pàtria. La majoria d'intel·lectuals francesos no aprovaven el seu rebuig a l'odi ni la seva mirada simpàtica cap a la cultura alemanya. L'acusaven de germanòfil, però de fet a Alemanya tampoc estava ben vist, ja que no veien amb bons ulls els seus textos atacant el paper de l'Imperi en la guerra i el feien còmplice de la prolongació de les hostilitats. Als països neutrals tampoc gaudia de gaire popularitat. Malgrat que alguns països restessin oficialment neutrals, les principals figures intel·lectuals d'aquells també prenién partit en el debat internacional. Així doncs, els aliadòfils el

⁹⁹ *Ibid.*, p. 41.

¹⁰⁰ *Ibid.*, p. 43.

¹⁰¹ *Ibid.*, p. 43.

¹⁰² ROLLAND, Romain. "Pro Aris", dins ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda...*, op. cit., pp. 20-29, p. 20.

¹⁰³ *Ibid.*, p. 21.

criticaven per les seves afinitats germàniques i els germanòfils l'atacaven pel motiu contrari. A Catalunya, per exemple, l'esclat de la Gran Guerra generà *grosso modo* una presa de posicions majoritàriament favorable als aliats, representada sobretot pel catalanisme d'esquerres. Els sectors més conservadors del catalanisme, en canvi, van fluctuar entre un neutralisme estratègic i una declarada germanofília¹⁰⁴. Eugeni d'Ors, que ja hem anomenat anteriorment, defensà públicament *Au-dessus de la mêlée*, i això li valgué les crítiques tant del republicanisme catalanista com dels intel·lectuals d'*Action Française*, que li retreien el seu neutralisme antifrancès i germanòfil. D'Ors havia deixat clara en alguna ocasió la seva postura davant la guerra negant qualsevol al·lusió al neutralisme, al pacifisme i a la pertinència a qualsevol dels dos bàndols en la lluita. A partir del 1915, com a part de la intel·lectualitat europea, D'Ors es trobaria dins un camp de forces constituït per dos pols. Per una banda, els minoritaris neutralistes i pacifistes més o menys propers a Rolland; i, per altra banda, la gran majoria d'intel·lectuals i acadèmics francesos. Finalment, però, les simpaties dretanes d'Ors amb alguns pensadors del mateix *Action Française*, partidaris del nacionalisme i del bel·licisme exaltats, l'allunyarien del pensament democràtic i pacifista de Rolland¹⁰⁵.

La veritat, però, és que Rolland es refugiava en la teoria de les dues Alemanyes, una que pertany a l'Europa de les Llums i una altra submergida en el món salvatge del militarisme prussià. La primera existiria mantenint clandestinament les tradicions del passat i preservant les possibilitats d'un futur millor i més esperançador. La segona, en canvi, estava representada per l'Alemanya més oficial: la dels seus governants, Estat Major i opinió pública, i no havia perdut la tradició política dels reis de Prússia. En una carta a Gerhart Hauptmann escrita l'agost de 1914, Rolland li preguntava: «¿Sois los nietos de Goethe, o los de Atila?»¹⁰⁶. En una altra carta adreçada aquest cop a André Gide afegia: «Es menester que los hombres como nosotros, en el alto interés no sólo del espíritu europeo, sino de su pueblo

¹⁰⁴ RAFANELL, August. "La guerra dels intel·lectuals catalans", dins CASTELLÀ, Rafael (coord.). *Flames a la frontera. Catalunya i la Gran Guerra*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2018, pp. 30-33, p. 31.

¹⁰⁵ Sobre la relació entre Romain Rolland i Eugeni d'Ors veure: FUENTES CODERA, Maximiliano. "La particular dimensió europea de Eugeni d'Ors durante la Primera Guerra Mundial". *Ayer*, n. 76, 2009, pp. 209-243; FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, op. cit.; FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas...*, op. cit.

¹⁰⁶ ROLLAND, Romain. "Carta abierta a Gerhart Hauptmann", dins ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda...* op. cit., pp. 17-19, p. 19.

mismo, se desprendan vigorosamente de esta atmósfera mortal»¹⁰⁷. No responsabilitzava de la guerra al poble alemany, que veia com un instrument que també patia funestes conseqüències, però tampoc es mostrava sorprès de què les seves classes dirigents l'haguessin conduït cap aquí.

Tampoc queia, però, en l'error de condemnar tota l'elit intel·lectual alemanya. Encara conservava antics amics alemanys que no li havien girat l'esquena i que, en alguns casos, també defensaven els mateixos ideals de pau i europeisme que Rolland. D'entre aquestes figures convindria destacar Hermann Hesse, que també residia exiliat a Suïssa i que Rolland descrivia així: «*de todos los poetas alemanes, el que ha escrito las palabras más serenas, las más elevadas, el único que ha conservado en esta guerra demoníaca una actitud verdaderamente goetheana*»¹⁰⁸. A part, va mantenir debats i relacions epistolars amb altres figures que no pensaven com ell. Un exemple és la correspondència amb l'austríac Stefan Zweig, que al principi del conflicte va escriure des de Viena alguns articles patriòtics al diari liberal *Neue Freie Presse* justificant l'aliança d'Àustria amb Alemanya amb l'argument de resistir la pinça creada entre els aliats i l'Imperi rus. El setembre de 1914 Zweig enviaria un article a Rolland que s'havia publicat al *Berliner Tageblatt* titulat *An die Freunde in Fremdland* (Als amics en terra estrangera). En aquest escrit s'acomiadava dels seus amics estrangers per continuar amb el seu deure patriòtic. Rolland, com a resposta, li enviaria el seu article *Au-dessus de la Mêlée*, acompanyat d'aquestes paraules: «*Soy más fiel que usted a nuestra Europa, querido Stefan Zweig, y no me despido de ninguno de mis amigos*»¹⁰⁹. A partir d'aquí començaria una fecunda relació epistolar en la qual, malgrat el desacord entorn de la guerra, els dos escriptors defensaven la fraternitat com a regla bàsica de la civilització¹¹⁰.

Un altre exemple seria el debat entre el pacifista francès i Thomas Mann. Si bé el primer encarnava a la perfecció l'esperit humanista, Georg Lukács definia a Thomas Mann com qui, en la seva època, va experimentar «*lo alemán y lo burgés*» de manera més profunda, enfrontant-se «*tenazmente con la problemática de ambos*

¹⁰⁷ ROLLAND, Romain. *Diario de los Años de Guerra...*, op. cit., p. 61.

¹⁰⁸ ROLLAND, Romain. "Literatura de guerra", dins ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda...*, op. cit., pp. 113-123, p. 116.

¹⁰⁹ ROLLAND, Romain. Carta a Stefan Zweig, 28/9/1914. ZWEIG, Stefan; i ROLLAND, Romain. *De un mundo a otro mundo: Correspondencias (1910-1918)*. Barcelona: Acantilado, 2024, p. 62.

¹¹⁰ Aquesta correspondència ha estat publicada recentment en castellà a: ZWEIG, Stefan; i ROLLAND, Romain. *De un mundo a otro mundo...*, op. cit.

universos»¹¹¹. L'autor dels Buddenbrook havia estat fortament influenciat per Schopenhauer, Nietzsche i Wagner. Segons ell: «*una trilogía de espíritus unidos a perpetuidad*»¹¹² que significaven el tríode de referents de la seva formació intel·lectual i artística. També seria crucial en aquells anys la influència de Schiller, que a poc a poc s'aniria emboirant pels valors humanistes de Goethe en el que suposaria la seva “conversió democràtica”. Un dels seus principals estudiosos, de fet, descriu la reacció entusiasta i patriòtica de Mann en esclatar la guerra com «l'enigma més gran» a resoldre en la seva biografia¹¹³. Mann li recriminava a Rolland la seva hipocresia i confusió quan parlava del bel·licisme de la política francesa i l'encobriment que en feia amb la seva retòrica. Mann extreu la justificació moral de la seva posició basant-se en l'argument de la guerra com a mecanisme de supervivència d'Alemanya davant l'amenaça dels aliats i els russos. Aquest debat, explicat en detall a l'article d'Horacio Crespo, és interessant en la mesura que mostra l'operació de conceptes culturals generals «*que se vinculan a grandes corrientes europeas seculares: el conservadorismo en pugna con la compleja y no siempre bien avenida amalgama del racionalismo ilustrado y el espiritualismo humanista ejercido como pacifismo*»¹¹⁴.

Durant la guerra, a part dels nombrosos articles que hem anat veient, Rolland també es va involucrar en diferents moviments, iniciatives i organitzacions pacifistes com la ja citada *Union of Democratic Control* o l'holandesa *Nederlandsche Anti-Orlog Raad*. A més, va participar activament en diverses revistes pacifistes que el tenien a ell com a referent. El novembre de 1916 —mateix any en què Henri Barbusse havia publicat *Le Feu* i Stefan Zweig el seu drama vagament antibel·licista *Jeremiah*— Rolland va tornar a prendre la paraula després de més d'un any de silenci, obrint així un nou capítol del seu pensament sobre la guerra. Amb l'article “Aux peuples assassinés” publicat a la revista *Demain* segellava la ruptura, no només amb la guerra, sinó també amb la vella societat, l'ordre capitalista i burgès.

¹¹¹ LUKÁCS, Georg. *Thomas Mann*. Barcelona: Grijalbo, 1969, p. 112.

¹¹² MANN, Thomas. *Consideraciones de un apolítico*. Ciutat de Mèxic: Fundación Carlos Slim, 2017, p. 51.

¹¹³ KURZE, Hermann. *Thomas Mann. Life As a Work of Art. A Biography*. Princeton: Princeton University Press, 2002, p. 217. Citat a: CRESPO, Horacio. “Intelectuales frente a la Primera Guerra Mundial...”, *op. cit.*, p. 158.

¹¹⁴ CRESPO, Horacio. “Intelectuales frente a la Primera Guerra Mundial...”, *op. cit.*, p. 178.

Aquesta crida a la unitat presentava molts elements propers a l'internacionalisme d'esquerres i al pacifisme zimmerwaldià que analitzarem en les següents pàgines.

Si he començat aquest apartat parlant sobre l'obra *Jean-Christophe* escrita abans de 1914, el tanco fent referència a una altra novel·la que Rolland publicaria un cop acabada la guerra. Es tracta de *Clerambault: Histoire d'une Conscience Libre Pendant la Guerre*, publicada el 1920. En ella dibuixa un quadre psicològic de la situació espiritual en què es va trobar durant la guerra una part de la societat francesa, mentre al mateix temps exposa l'argumentació i discussió sobre el tema de la pau i la guerra¹¹⁵. El personatge principal, Clerambault, és un poeta i intel·lectual «*en cuyo espíritu han prendido todos los ensueños y anhelos que se van repitiendo a lo largo de la humanidad en este género de hombres*» i que, per tant, «*entra en contradicción igual que tantos pacifistas enemigos de la violencia y que sin embargo cogieron el fusil y fueron a defender su Patria*»¹¹⁶. Acaba el llibre suggerint algunes propostes que puguin mitigar tant de desastre: oposar el sentiment d'humanitat al sentiment de pàtria; una ferma voluntat de rebuig a la guerra; i saber que la pau i la felicitat s'aconsegueixen en vint-i-quatre hores, que és un procés llarg que cal fer¹¹⁷.

3.3. Vincles entre socialisme i pacifisme

Amb l'inici del conflicte, el socialisme tampoc no havia quedat exempt de la divisió que es va produir arreu entre sentiments patriòtics i idees pacifistes i, com a tal, va ser també una font de discursos i debats que se sumaven als que hem analitzat anteriorment. Ara bé, els arguments que esgrimien els socialistes per oposar-se a la guerra eren, generalment, molt diferents dels que hem vist fins ara. Malgrat tot, si reprenem la definició de Gramsci dels intel·lectuals com a "organitzadors culturals" elaboradors de "la cosmovisió de les classes socials", queda clar que aquests discursos elaborats pels intel·lectuals socialistes oposant-se al conflicte necessiten ser situats dins el nostre relat.

¹¹⁵ NAVARRO DOMÍNGUEZ, Fernando. "Romain Rolland o la sanción del pacifismo: *Au-dessus de la mêlée*", dins MARTINO ALBA, Pilar; i VEGA CERNUDA, Miquel Àngel (coords.). *La Gran Guerra en la literatura y en las artes: análisis de testimonios*. Madrid: OMMPRESS, 2018, pp. 117-125.

¹¹⁶ *Ibid.*, p. 121.

¹¹⁷ *Ibid.*, p. 121.

3.3.1. La Segona Internacional, Zimmerwald i Kienthal

La Segona Internacional, també coneguda com a Internacional Obrera, havia estat fundada el 1889 pels partits socialistes i socialdemòcrates que desitjaven coordinar l'activitat internacional del moviment obrer. Amb l'inici de les hostilitats, però, van començar a aparèixer divisions internes entorn de quina postura calia adoptar davant la guerra imminent. Això també es materialitzaria en el moviment anarquista on el rus Piotr Kropotkin, defensant una postura aliadòfila, s'enfrontaria a la major part del moviment anarquista partidari de l'antimilitarisme obrer.

Tornant a la Internacional Obrera, cal assenyalar que ja hi havien aparegut prèviament alguns debats com per exemple el tema de la qüestió colonial i l'imperialisme. Ara bé, el de major pes fou la gran controvèrsia revisionista viscuda entre 1898 i 1903. Basat en l'impuls revisionista d'Eduard Bernstein cap a l'electoralisme, el debat enfrontaria aquest creixent corrent reformista amb els revolucionaris. El reformisme defensat per Bernstein, per tant, apuntava cap a la participació d'alguns socialistes en governs formats per partits principalment burgesos. Malgrat que la Segona Internacional acabés condemnant el revisionisme, sí que s'admetia en alguns casos extrems i finalment aquesta postura s'aniria obrint pass fins a convertir-se en dominant dins els partits socialistes. A més, seria la llavor del debat sobre la participació en la guerra que acabaria dinamitant la Internacional Obrera. Així doncs, malgrat els esforços del líder socialista i pacifista Jean Jaurés —assassinat per un fanàtic nacionalista— la Segona Internacional es dividiria entre un grup majoritari que votaria a favor dels crèdits de guerra i una minoria que s'oposava a la Gran Guerra. Els primers serien coneguts com a socialistes reformistes i els segons com a socialistes revolucionaris, distinció que remet al debat que acabem de tractar i a la crítica de Rosa Luxemburg cap a Eduard Bernstein el 1899 titulada «Reforma o Revolució»¹¹⁸. Com escrivia Lukács, *«las tomas de posición de las diversas corrientes socialistas en agosto de 1914 fueron la consecuencia lógica y objetiva de sus anteriores líneas tácticas, teóricas, etc., de*

¹¹⁸ LUXEMBURG, Rosa. *Reforma o revolución*. Madrid: Akal, 2015.

conducta»¹¹⁹. En altres paraules, les divergències que ja existien en el si del moviment socialista desembocarien en les postures que cada corrent acabaria adoptant sobre la guerra.

El sector dels socialistes revolucionaris, malgrat tot, no s'oposava a la guerra per raons pacifistes o europeistes com hem vist en els casos anteriors. Defensaven que la guerra era producte i reflex de la societat capitalista: «*las contradicciones internacionales de los Estados capitalistas son solo el otro lado de la moneda de los antagonismos de clase*» per tant, «*solo pueden crecer juntos y solo juntos se los puede superar*»¹²⁰. O com ja havia sentenciat Jean Jaurès en un discurs a la Cambra dels diputats el 1895: «*Le capitalisme porte en lui la guerre comme la nuée porte l'orage*». Sayeg Salgado, seguint Lukács, estudia Lenin i Rosa Luxemburg com el clar exemple de dos marxistes ortodoxos que van mantenir sempre davant la Internacional la necessitat de transformar les guerres en lluites civils revolucionàries¹²¹: Lenin tenia molt present l'experiència històrica de la Comuna de París en un context de guerra entre França i Prússia. Per ell la política exterior és indestriable de la interior, són dues cares de la mateixa moneda que seria la correlació de forces de classe a escala internacional. Per tant, estudia i s'oposa a la Primera Guerra Mundial per traçar una tàctica correcta per la revolució proletària. La guerra no havia estat una sorpresa per Lenin, el que sí que ho havia estat fou la inexistència d'una reacció coordinada contra ella per part del moviment obrer¹²². També s'oposava al pacifisme burgès que, segons ell, contemplava la pau i desarmament des de les lògiques capitalistes. Afirmava que això era producte d'una dissociació entre guerra imperialista i guerra civil i que la pau real només es podia aconseguir a partir de la revolució. Rosa Luxemburg, per la seva part, també atacava aquest pacifisme que ella identificava amb els socialistes utòpics. Atacava sobretot la idea burgesa d'una mena d'Estats Units d'Europa. Ja en el seu «Reforma o Revolució» tractava la qüestió del militarisme, tema on va desenvolupar «*su*

¹¹⁹ LUKÁCS, Georg. *Lenin (La coherencia de su pensamiento)*. Santiago de Xile: CEME, 2004, p. 50.

¹²⁰ LUXEMBURG, Rosa. "Utopías Pacifistas", dins LENIN, Vladimir Il'ich; TROTSKI, Lev; LUXEMBURG, Rosa; LIEBKNECHT, Karl; i MEHRING, Franz. *Marxistas en la Primera Guerra Mundial*. Buenos Aires; Ediciones IPS, 2014, pp. 23-40, p. 29. Citat a: SAYEG SALGADO, José Anuar. "Los marxistas ortodoxos y la Primera Guerra Mundial: Lenin y Rosa Luxemburgo". *RUNAS. Journal of Education & Culture*, n. 6(3), 2022, p. 5.

¹²¹ SAYEG SALGADO, José Anuar. "Los marxistas ortodoxos...", *op. cit.*

¹²² ERICE, Francisco. "Zimmerwald: La respuesta de la izquierda...", *op. cit.*, p. 24.

*aportación más profunda para el análisis de la correlación de fuerzas de la lucha de clases internacional dentro del contexto del imperialismo»*¹²³. Segons Luxemburg:

El militarismo que, para la sociedad en su conjunto, representa el desperdicio —totalmente absurdo desde el punto de vista económico— de enormes fuerzas productivas, que significa para la clase obrera una disminución de su nivel de vida para lograr su dominación social, constituye para la clase capitalista, en el plano económico, un tipo de inversión insustituible y en el plano social y político, el mejor sostén de la dominación de clase¹²⁴.

El moviment obrer s'havia forjat en una llarga experiència antimilitarista, ja que era principalment la classe obrera qui posava el seu cos com a carn de canó en les guerres colonials, qui suportava amb el seu treball el cost dels exèrcits, i qui llavors els patia quan el govern mobilitzava aquests mateixos exèrcits com a forces d'ordre públic a l'hora de reprimir les vagues. Tot això s'expressava en la famosa consigna de «guerra a la guerra», apel·lant metafòricament a la desobediència civil i a la resistència activa davant el reclutament forçós; consigna que recuperaria el 1914 Rosa Luxemburg. Tant pel seu prestigi com per la seva combativitat, Luxemburg acompliria un paper molt rellevant en la propaganda antibèlica.

Després d'algunes reunions, el Partit Socialista Italià va decidir convocar el setembre de 1915 una conferència adreçada a tots els moviments socialistes i de treballadors que s'oposaven a l'anomenada "guerra imperialista". Dos mesos després d'una reunió preliminar a Berna, el 5 de setembre començaria la Conferència de Zimmerwald a la ciutat amb el mateix nom on es reunirien trenta-vuit delegats socialistes d'onze països, tant neutrals com bel·ligerants¹²⁵. Com veurem, aquesta conferència esdevindria eix i símbol de l'internacionalisme emergent de l'esquerra socialista. Entre els assistents s'hi trobaven grans figures

¹²³ *Ibid.*, p. 5.

¹²⁴ LUXEMBURG, Rosa. *Obras escogidas. Tomo 2. Escritos políticos II*. Ciutat de Mèxic: Ediciones Era, 1981, p.352. Citat a: SAYEG SALGADO, José Anuar. "Los marxistas ortodoxos...", *op. cit.*, p. 5.

¹²⁵ Per un resum i principals textos de la conferència veure: DEL ROSAL, Amaro. *Los congresos obreros internacionales del siglo XX. De 1900 a 1950*. Ciutat de Mèxic: Grijalbo, 1963, pp. 95-107; i HUMBERT-DROZ, Jules. *L'origine de l'Internationale communiste. De Zimmerwald a Moscou*. Neuchâtel: Éditions de La Balconnière, 1968, pp. 125-153.

de l'esquerra internacional com Pàvel Akselrod, Lenin, Grigori Zinóviev, Trotski, Herman Grotter, Adolf Hoffmann o Karl Ràdek. Les absències més notables van ser les de Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht, ja que la primera estava empresonada a Alemanya per haver-se oposat a la guerra i el segon havia estat enviat al front. Després que les diverses delegacions informessin de les situacions en els seus respectius països, van començar a redactar els documents. Van sorgir diversos projectes de manifestos, però el text final va ser molt semblant a la proposta que havien presentat Lenin i Trotski. Aquest últim seria l'encarregat de redactar el document definitiu. En ell s'acusava els capitalistes de tots els països —sobretot als partits d'arrel socialdemòcrata i laborista— d'enganyar al poble afirmant que la guerra era en defensa de la pàtria i la democràcia. Els firmants del manifest asseguraven que aquella guerra imperialista tan sols aportaria noves càrregues i més cadenes que hauria de suportar el proletariat. Un proletariat que estava explotat, però que ara, a més, era utilitzat pels fins de la burgesia capitalista: *«Vosotros, ayer explotados, desposeídos, despreciados: se os llama hermanos y camaradas cuando de lo que se trata es de enviaros a la masacre y a la muerte»*¹²⁶. Davant aquesta situació, es feia una crida al proletariat a actuar en benefici de la seva *«propia causa, por el objetivo sagrado del socialismo, por la emancipación de los pueblos oprimidos y de las clases sojuzgadas»*¹²⁷. Qualificaven aquesta tasca d'urgent, elevada i noble, i afegien que *«ningún sacrificio es demasiado grande, ninguna carga demasiado pesada, para alcanzar este objetivo: el restablecimiento de la paz entre los pueblos»*¹²⁸. El manifest es tancava amb un clàssic *«¡Proletarios de todos los países, uníos!»*¹²⁹.

Cal dir que, al seu torn, els participants a Zimmerwald es dividiren en dues faccions. Una de majoritària formada pels que es van anomenar “pacifistes”, que apostava per la reconstrucció de la Segona Internacional, organització que havia d'ajudar a aconseguir la pau i mantenir-la. I una altra de més minoritària anomenada l'Esquerra de Zimmerwald o «derrotista», que estava formada pels anomenats “revolucionaris” i que consideraven la Segona Internacional acabada

¹²⁶ TROTSKI, Lev. *Manifiesto de Zimmerwald (Manifiesto de la Conferencia Socialista Internacional de Zimmerwald)*. 15 de setembre de 1915.

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ *Ibid.*

defensant així la formació d'una nova organització constituïda exclusivament pels socialistes que s'oposaven a la guerra. Aquesta segona postura estava encapçalada per Lenin i, tal com hem vist, desitjava convertir el conflicte entre nacions en una lluita civil entre classes. Lenin assegurava que els milions de víctimes de la guerra no estaven morint en va: sinó que estaven reunint forces i reflexionant des de les trinxeres sobre la vertadera causa justa de la guerra, adquirint cada cop una comprensió revolucionària més clara que portaria inevitablement a la revolució contra el capitalisme.

Com era d'esperar, les tesis aprovades a Zimmerwald van ser desautoritzades pels corrents socialistes majoritaris i no es van arribar a imposar de manera immediata. Però el seu impacte «*se derivaba en parte de la misma celebración de la conferencia: por primera vez, un grupo internacional de socialistas se reunían para proclamar su rechazo a la guerra*»¹³⁰. Així doncs, el seu Manifest es convertiria en un punt de partida positiu i un referent simbòlic d'alt valor.

A causa de les oposicions i diferències sorgides durant aquesta primera conferència, el Comitè Internacional Socialista —fundat a partir de Zimmerwald— va decidir convocar una segona conferència. Aquesta tindria lloc a Kienthal l'abril de 1916 i tornaria a reunir socialistes de diversos països que s'oposaven a la «guerra imperialista». A diferència de la primera, en aquesta no s'assistiria a una gran controvèrsia a l'hora de discutir el text que es redactava com a manifest. Es tornava a afirmar que la guerra havia estat causada per l'imperialisme i el militarisme, i que tan sols acabaria quan tots els països abolissin aquests trets distintius. Si bé es tornava a condemnar als governs, partits i mitjans de premsa burgesos, en aquesta segona conferència també s'afegien els «socialistes patriotes» i els «burgesos pacifistes» a la llista de culpables.

3.3.2. Relacions entre Rolland i el nou pacifisme d'esquerres

Romain Rolland, com tants altres escriptors de l'època, sentia una gran admiració per Lenin, i se sentí igualment atret, des del 1917, per la Revolució Russa, que havia fet néixer l'esperança —aviat il·lusòria— d'obrir les portes d'un

¹³⁰ ERICE, Francisco. "Zimmerwald: La respuesta de la izquierda...", *op. cit.*, p. 29.

món nou¹³¹. En el seu article *Aux peuples assassinés* publicat a finals de 1916 ja s'apreciaven les esperances que dipositava en la nova generació que semblava erigir-se mirant cap a la nova Rússia. En aquest procés l'element clau seria la relectura de les posicions preses durant la guerra, on els bolxevics sabrien explotar de forma exemplar el seu antimilitarisme i el «guerra a la guerra» del que parlàvem abans. Ho farien, en primer lloc, a partir del tractat de Brest-Litovsk, firmat poc després de la revolució de novembre i que posava fi a la participació russa en el conflicte. Lenin aconseguia així complir una de les tres consignes que reclamaven ell i els seus partidaris quan exigien «pa, pau i terra». Això resultaria determinant en l'acostament de molts intel·lectuals al bolxevisme durant aquells anys; una sort de «companys de ruta» del comunisme *avant la lettre*. En les següents línies intentaré exposar a grans trets aquesta confluència entre els corrents pacifistes d'arreu d'Europa i l'experiència revolucionària russa. Acostament, per altra banda, que es va produir els últims anys de conflicte però sobretot durant els primers anys de la postguerra.

Així doncs, aquest viratge cap a l'exemple rus es va fer visible en diversos personatges, institucions i publicacions. Una de les manifestacions més importants dels contactes entre el món del pacifisme i el del socialisme-comunisme seria tant la renovació de la direcció del diari *L'Humanité* com l'aparició del grup *Clarté*. Aquest segon grup, format entre d'altres per Anatole France, Georges Duhamel, Henri Barbusse, Raymond Lefebvre o Henry-Marx, es sostenia en els pilars de l'internacionalisme, el pacifisme i la justícia, i tenia com a objectiu crear una «International de l'Intelligence que desandara el camino hecho durante la guerra en nombre de la solidaridad internacional»¹³². Malgrat que la seva perspectiva inicialment estigués allunyada de qualsevol partit polític, l'experiència de la Revolució Russa acabaria acostant aquest grup al comunisme.

Un altre exemple n'és la revista *Demain*, dirigida per Henri Guilbeaux. Durant els seus primers anys, la publicació en qüestió tenia una clara influència rollandiana, i a partir de 1917 aniria evidenciant cada cop més el seu suport a l'experiència russa, que veia com el triomf del programa de Zimmerwald. La idea de revolució universal contra la guerra i el capitalisme basada en el triomf del

¹³¹ FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís...", *op. cit.*, p. 93.

¹³² FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, *op. cit.*, p. 62.

procés rus va fer que Guilbeaux i la seva revista adquirissin un perfil molt més radical; fent que a partir de 1918 els articles que publicava fossin majoritàriament derivacions directes de la política bolxevic internacional¹³³.

Ja a finals de 1919, Guilbeaux s'havia distanciat de Rolland pel que fa a les seves idees respecte a l'experiència russa. Malgrat ser un altre bon exemple de la influència que tindria el socialisme sobre el pacifisme, Rolland va tenir més aviat una relació turbulenta i desigual amb el comunisme. Per entendre-ho, primer de tot cal assenyalar que, un cop acabada la guerra, es convertiria en una figura de referència en el camp intel·lectual europeu per la seva tasca pacifista durant el conflicte. La revifalla del pacifisme durant la immediata postguerra mundial havia situat Romain Rolland com un referent intel·lectual imprescindible. Perquè tal com escrivia Carles Soldevila a les pàgines del magazín català d'estil europeu *D'Ací i d'Allà*: «en començar l'horrible carnatge de 1914, la primera veu que va elevar-se a maleir la guerra i a proclamar la seva fe en la unitat moral d'Europa va ésser la seva»; i recordava com «en lloc de combatre contra un país o contra una coalició de països, va decidir de combatre contra l'egoisme i la hipocresia de tots»¹³⁴. Des d'una situació privilegiada, doncs, el març de 1919 «*decidió encabezar una iniciativa de reagrupamiento de los intelectuales pacifistas europeos que ya había sido planteada por Raymond Lefebvre durante los años de la guerra*»¹³⁵. Iniciativa que cristal·litzaria en una declaració de condemna a la guerra —publicada a les pàgines de *L'Humanité* a França i de *Demokratie* a Alemanya— que pregonava solidaritat entre pobles i nacions a través d'un internacionalisme espiritual, i a la vegada mostrava simpaties per la revolució encapçalada per Lenin a raó del tractat de Brest-Litovsk. En aquest sentit, molts dels intel·lectuals que havien estat marginats i represaliats per la seva posició davant el conflicte mostrarien la seva desil·lusió pels acords de pau signats a Versalles a principis de 1919, que significaven la impossibilitat de qualsevol reconciliació entre les negociacions de pau i l'experiència russa¹³⁶.

Començaria a partir d'aquell moment la relació heterogènia que tindria Rolland amb el món del comunisme. Malgrat la gran admiració que sentia per les principals

¹³³ *Ibid.*, pp. 61-62.

¹³⁴ Citat a: FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís...", *op. cit.*, p. 96.

¹³⁵ FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, *op. cit.*, p. 62.

¹³⁶ *Ibid.*, pp. 62-63.

figures revolucionàries, el seu fort pacifisme i antipatriotisme el portaven a censurar els aspectes dictatorials de l'experiència soviètica. Així doncs, la defensa de Lenin i dels revolucionaris alemanys com Rosa Luxemburg o Karl Liebknecht contrastaven amb la condemna al Terror bolxevic. Criticava durament la violència, però confiava en l'idealisme dels socialistes alemanys i el seu interès per la causa del poble. Rolland conclouïa que el poble havia estat víctima de la burgesia: que aquesta havia dividit tant al partit socialista com al moviment obrer. A més, afirmava que el futur havia d'estar en mans del poble, no de la burgesia. Apostava per una acció coordinada de la intel·lectualitat i el proletariat:

Els servidors de l'esperit no tenen el dret d'abstreure's superbament dels moviments socials i polítics. Formen un equip en la confederació del treball humà, una arma especial; allò que Stalin, després, ha dit amb una fórmula lapidària: "els enginyers de les ànimes". No han pas d'atribuir a llur *arma* una superioritat, que no té, sobre les armes de llurs companys proletaris, sense els quals no serien res. L'objecte d'acció dels uns i dels altres ha d'ésser el mateix: instaurar una humanitat més justa, més lliure i més ordenada¹³⁷.

Uns anys més tard, ja entrada la dècada dels trenta, advertiria dels perills tant de l'europisme com de la idolatria de l'esperit d'independència, atès que el primer podia revestir la màscara d'un nou nacionalisme contra la resta del món i la segona dispensava la intel·lectualitat d'actuar.

¹³⁷ Citat a: FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís...", *op. cit.*, p. 97.

5. Conclusions

Et d'abord, les clercs adoptent les passions politiques. Nul ne contestera qu'aujourd'hui, par toute l'Europe, l'immense majorité des gens de lettres, des artistes, un nombre considérable de savants, de philosophes, de «ministres du divin» font leur partie dans le chœur des haines de races, de factions politiques; encore moins niera-t-on qu'ils adoptent les passions nationales.

JULIEN BENDA, *La trahison des clercs* (1927)

Crèiem [...] que amb aquella s'havia acabat «la» guerra per sempre, havia estat amansida o morta la bèstia que havia devastat el nostre món. Crèiem en el grandios programa de Wilson, que era totalment el nostre; en aquells dies en què la Revolució russa celebrava encara les seves núpcies amb la idea de la humanitat i el pensament idealista, vèiem néixer a Orient una resplendor incerta. Érem necis, ho sé.

STEFAN ZWEIG, *El món d'ahir* (1942)

Després de la guerra, els intel·lectuals ja no podrien tenir un comportament autònom i singular, i aquest es convertiria en un dels temes centrals de les seves reflexions, almenys durant uns mesos. En aquest context, l'experiència de la guerra es convertiria en una guia de lectura imprescindible per definir les seves postures davant la nació¹³⁸. En línies generals, tal com afirma Enzo Traverso, els enfrontaments que van travessar Europa entre 1918 i 1923 ja no derivaven del conflicte entre nacions, sinó d'una dialèctica que oposava revolució i contrarevolució, i en la qual els nacionalismes eren absorbits i redefinits. La nacionalització de les masses de què parlavem a l'inici del present treball, prendria durant la postguerra «*los rasgos de un movimiento chauvinista, populista, radical, agresivo y antidemocrático*» però «*al mismo tiempo moderno y*

¹³⁸ FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, op. cit., p. 62.

reaccionario»¹³⁹. Les pràctiques i mètodes de la guerra de trinxeres arribarien a la societat civil, brutalitzant el llenguatge i les diverses formes de combat.

Entre els alemanys, la derrota i les compensacions imposades a Versalles, les breus experiències revolucionàries de 1818-1919 i la instauració problemàtica de la República de Weimar proporcionarien una base mítica al nacionalsocialisme per la fonamentació del seu projecte polític¹⁴⁰. En aquest procés seria central el paper del corrent intel·lectual conegut com la Revolució Conservadora. També ho seria la reaparició de la imatge de decadència que va aparèixer a Alemanya sota la forma del mite d'una violència regeneradora que havia de donar lloc a una nova època. Pel que fa al camp intel·lectual francès, la victòria a la guerra perdria rellevància en el discurs dominant davant la magnitud d'un desastre que afectava a tota la humanitat. Això motivava en els intel·lectuals una «*doublé mauvaise conscience*»¹⁴¹, pel seu paper en la propaganda de guerra i pel seu apropament cap al poder polític. Va ser el que va portar a Julien Benda a descriure aquesta acció dels intel·lectuals com una «traïció» a la seva missió, ja que havien renunciat a la seva autonomia i esperit crític¹⁴². L'autor de *La trahison des clercs*, a més, lamentaria uns anys més tard la impossibilitat d'una transformació moral en pro de l'esperit europeu per la manca d'incidència dels intel·lectuals en la seva societat: «l'acció dels *clercs* sobre els laics ha esdevingut enterament nul·la»¹⁴³.

Tal com hem vist en les últimes línies del darrer apartat, el pacifisme començava a guanyar espai en aquells anys en el debat intel·lectual europeu i s'anava convertint en un valor a defensar davant d'aquest nacionalisme a escala europea que s'estava reconstituïnt. El desenllaç d'aquesta nova configuració políticocultural és ben sabut, però no s'entenen els anys d'entreguerres ni el segon conflicte mundial sense aquest repàs que hem fet per la història intel·lectual de l'Europa de la Gran Guerra.

¹³⁹ TRAVERSO, Enzo. *A sangre y fuego...*, *op. cit.*, p. 53.

¹⁴⁰ MOSSE, George. *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*. París: Hachette, 1999, pp. 207-228; FRITZSCHE, Peter. *De alemanes a nazis. 1914-1933*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2006, pp. 93-140. Citats a: FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, *op. cit.*, p. 58.

¹⁴¹ SIRINELLI, Jean-François. "Les intellectuels et la guerre", dins BECKER, Jean-Jacques i AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (coords.). *Les sociétés européennes et la guerre...* *op. cit.* Citat a: FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos...*, *op. cit.*, p. 59.

¹⁴² BENDA, Julien. *La trahison des clercs...*, *op. cit.*

¹⁴³ Citat a: FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís..." *op. cit.*, p. 97.

El que he intentat amb aquest treball ha estat oferir una visió més o menys completa del paper que va tenir el pacifisme entre la intel·lectualitat europea durant la Gran Guerra. Si es compara el resultat final amb un tapís, doncs, l'objectiu que ha prevalgut no ha estat el de dibuixar-hi el màxim de detalls possibles, sinó més aviat el de teixir un quadre general i complet, ple de fils dels quals poder anar estirant per tal d'aprofundir més en qualsevol dels temes que s'hi tracten. I que, per tant, serveixi com a suport o punt de partida per futures investigacions.

En línies generals, s'ha fet un recorregut al mateix temps cronològic i temàtic que va des dels anys previs a la Primera Guerra Mundial fins als primers anys de la postguerra, centrant l'estudi sobretot en el compromís dissident pacifista adoptat per alguns intel·lectuals durant el conflicte. Així doncs, el present treball s'emmarca dins la tercera onada historiogràfica dels estudis sobre la Gran Guerra —seguint la diferenciació proposada per Winter i Prost¹⁴⁴—, que al mateix temps s'explica pel «gir cultural» que renovaria la historiografia a partir dels anys noranta posant la cultura al centre de l'anàlisi. El tema que es tracta en aquest treball, per tant, deu els estudis que se li han dedicat a aquesta historiografia més recent.

Tornant a resseguir —ràpidament i a tall de síntesi— el recorregut que hem fet al llarg dels capítols anteriors, caldria destacar els següents aspectes que conformen els eixos principals de l'estudi: arreu d'Europa durant els darrers anys del segle XIX i principis del XX va començar a gestar-se i guanyar pes una idea de guerra com a mecanisme de regeneració nacional davant de la crisi del liberalisme decimonònic. Una situació que s'havia cultivat en un ambient marcat per la coexistència de les idees de decadentisme amb les d'un optimisme fruit del procés i el colonialisme. En aquest ambient, quan van començar les hostilitats de la Primera Guerra Mundial la majoria dels intel·lectuals van adoptar posicions en defensa tant de la guerra com de la seva nació, mentre atacaven ferotgement als països del bàndol contrari. Els intel·lectuals que es van allunyar d'aquest patriotisme exacerbant tot defensant les idees de pacifisme, europeisme o neutralisme van adoptar una postura de compromís dissident i, per tant, van ser titllats de traïdors

¹⁴⁴ PROST, Antoine i WINTER, Jay. *Penser la Grande Guerre...*, op. cit.

als seus respectius països. En la gran majoria de casos serien censurats per les autoritats i atacats per la resta d'intel·lectuals i acadèmics, fet que va propiciar que un bon nombre d'ells es veiessin obligats a exiliar-se als països neutrals. Suïssa esdevindria així el refugi d'aquests intel·lectuals pacifistes i les seves idees. Entre aquests s'hi trobava Romain Rolland, compromès amb el pacifisme i l'ideal humanista que, tal com afirmava Zweig, esdevindria la «consciència moral d'Europa» durant aquells anys. Un repàs per la seva obra integrada per articles, diaris, relacions epistolars i novel·les ens ofereix un exemple de les raons que esgrimien aquests pacifistes davant d'una situació en què els seus col·legues ajudaven a orquestrar l'odi entre les nacions. També veiem com en el cas de Rolland, de la mateixa manera que en la major part del moviment pacifista, les seves idees van començar a prendre elements propers a l'internacionalisme d'esquerres i al pacifisme zimmerwaldià. Les idees dels intel·lectuals socialistes revolucionaris com Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht o Lenin serien una de les causes de la divisió de la Segona Internacional, però també serien clau en la configuració d'aquest nou pacifisme d'esquerres que prendria forma durant els últims anys de conflicte i els primers anys de postguerra.

El paper que va tenir el pacifisme dins la intel·lectualitat europea durant la Gran Guerra és un tema extens i que va prendre formes diverses depenent del context i dels mateixos intel·lectuals. És per això que resulta una empresa impossible tractar d'englobar-lo tot en un treball d'aquestes característiques. Hauria calgut, potser, obrir una mica més el ventall per tal d'oferir una visió més global que dialogués també amb els discursos dels intel·lectuals dels països neutrals, d'altres països fora d'Europa com per exemple els Estats Units, o amb discursos com el de l'indi Mahatma Gandhi. Altres possibles línies d'investigació — tot i que ja hi ha alguns treballs que tracten el tema — serien resseguir les relacions que va tenir el pacifisme amb altres moviments socials com el feminisme. Finalment, per acabar de tancar el cercle, crec que seria interessant complementar aquest treball amb una anàlisi que fes dialogar els diferents discursos d'aquests intel·lectuals amb els testimonis de la guerra, i veure les influències i variacions que s'hi donen.

6. Bibliografia

- ADDAMS, Jane. *Peace and Bread in Time of War*. Nova York: Macmillan, 1922.
- ALONSO MARTÍNEZ, José María; VERJAT, Alain. "Romain Rolland, un rebelde pacifista". *El Ciervo*, n. 530, 1995, pp. 25-28.
- ATKIN, Jonathan. *A War of Individuals: Bloomsbury Attitudes to the Great War*. Manchester: Manchester University Press, 2002.
- AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane i BECKER, Annette. «Violence et consentement: la "culture de guerre" du premier conflit mondial», dins RIOUX, Jean-Pierre i SIRINELLI, Jean-François (dirs.). *Pour une histoire culturelle*. París: Seuil, 1997, pp. 252-271.
- AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane i PROCHASSON, Christophe. *Sortir de la Grande Guerre: Le monde et l'après-1918*. París: Editions Tallandier, 2008.
- BECKER, Jean-Jacques *et al.* *Guerre et cultures 1914-1918*. París: Armand Collin, 1994.
- BECKER, Jean-Jacques i AUDOIN-ROUZEAU, Stéphane (coords.). *Les sociétés européennes et la guerre de 1914-1918. Actes du colloque organisé a Nanterre et à Amiens du 8 a 11 décembre 1988*. París: Université de Nanterre, 1990.
- BECKER, Jean-Jacques i KRUMEICH, Gerd. *La Grande Guerre: Une histoire franco-allemande*. París: Editions Tallandier, 2012.
- BELL, Julian (ed.). *We Did Not Fight. 1914-1918 Experiences of War Resisters*. Londres: Cobden-Sanderson, 1937.
- BENDA, Juilen. *La trahison des clercs*. París: Editions Tallandier, 1927.
- BIANCHI, Bruna. "'L'ultimo rifugio dello spirito di umanità". La Grande Guerra e la nascita di un nuovo pacifismo". *Annali della Fondazione Ugo La Malfa*, n. 28, 2014, pp. 81-100.
- BIANCHI, Bruna. "«Il padre di un nuovo movimento». Tolstoj e la radicalizzazione del pacifismo (1914-1921)", dins ADINOFI, Isabella; i BIANCHI, Bruna. *"Fai quel che devi, accada quel che può". Arte, pensiero, influenza di Lev Tolstoj*. Nàpols: Orthotes, 2011, pp. 175-206.
- CASANOVA, Julián. *Europa contra Europa (1914-1945)*. Barcelona: Crítica, 2011.
- CEADEL, Martin. "Pacifism", dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. II). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 576-605.

- CEADEL, Martin. *Pacifism in Britain 1914-1945: The Defining of a Faith*. Oxford: Clarendon, 1980.
- CHAGNON, Marie-Eve. *Le Manifeste des 93: la nature de la mobilisation intellectuelle allemande au déclenchement de la Grande Guerre (1914-1915)*. Montreal: Université de Quebec à Montréal, 2007.
- CLARK, Christopher. *The Sleepwalkers: How Europe went to War in 1914*. Londres: Penguin, 2012.
- COOPER, Sandi E. *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815-1914*. Nova York: Oxford University Press, 1991.
- CRESPO, Horacio. "Intelectuales frente a la Primera Guerra Mundial. Espiritualismo humanista, pacifismo y patriotismo confrontados en la polémica Romain Rolland / Thomas Mann". *Acta Sociológica*, n. 69, 2016, pp. 153-180.
- DEL ROSAL, Amaro. *Los congresos obreros internacionales del siglo XX. De 1900 a 1950*. Ciutat de Mèxic: Grijalbo, 1963.
- DOGLIANI, Patrizia. "Los intelectuales italianos en la Gran Guerra: intervencionismo, patriotismo, neutralismo (1914-1918)". *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 93-120.
- DOGLIANI, Patrizia. *Storia dei giovani*. Milà: Bruno Mondadori, 2003.
- DOSSE, François. *La marcha de las ideas: Historia de los intelectuales, historia intelectual*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2006.
- ERICE, Francisco. "Zimmerwald: La respuesta de la izquierda contra la guerra", dins: MARTÍN RAMOS, José Luis (coord.). *La Gran Guerra y la Revolución. Orígenes de la Internacional Comunista*. Vilassar de Dalt: El Viejo Topo, 2019, pp. 13-41.
- FERRO, Marc. *La Grande Guerre, 1914-1918*. París: Gallimard, 1969.
- FOGUET I BOREU, Francesc. "Romain Rolland o el compromís intel·lectual (1914-1939)", dins GIBERT, Miquel M.; ORTÍN, Marcel; i PUJOL, Dídac (eds.). *Tot el món és igual que un escenari: estudis d'història crítica i didàctica del teatre oferts a Enric Gallén en el seu setantè aniversari*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2021, pp. 89-112,
- FRITZSCHE, Peter. *De alemanes a nazis. 1914-1933*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2006.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. *El campo de fuerzas europeo en Cataluña. Eugeni d'Ors en los primeros años de la Gran Guerra*. Lleida: Pagès Editors i Universitat de Lleida, 2009.

- FUENTES CODERA, Maximiliano. "La particular dimensión europea de Eugeni d'Ors durante la Primera Guerra Mundial". *Ayer*, n. 76, 2009, pp. 209-243.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. *Un viaje por los extremos. Eugeni d'Ors entre la Gran Guerra y el fascismo (1914-1923)*. Universitat de Girona: Tesi doctoral, 2011.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. "Presentación". *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 13-31.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. "Neutralidad o intervención: Los intelectuales españoles frente a la Primera Guerra Mundial (1914-1918)". *Pasajes: Revista de Pensamiento Contemporáneo*, n. 43, 2014, pp. 22-39.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. "Spanish Neutralists, Europeanists and Pacifists in the Great War: Discourses, Practices and International Links", dins RUIZ SÁNCHEZ, José-Leonardo; CORDERO OLIVERO, Inmaculada; i GARCÍA SANZ, Carolina (coords.). *Shaping Neutrality throughout the First World War*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2016, pp. 63-82.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. "Un punto de inflexión: los intelectuales europeos y la Gran Guerra", dins ARCHILÉS CARDONA, Ferran i FUENTES CODERA, Maximiliano (eds.). *Ideas comprometidas. Los intelectuales y la política*. Madrid: Akal, 2018, pp. 79-104.
- FUENTES CODERA, Maximiliano. "El giro global y transnacional: las historiografías de la Gran Guerra tras los centenarios". *Historia y política*, n. 43, 2020, pp. 389-417.
- GASTÓN SÁNCHEZ, Emiliano. "Presentación. Los intelectuales europeos frente a la Gran Guerra". *Políticas de la Memoria*, n. 15, 2014, pp. 147-149.
- GRAPPIN, Pierre. *Le Bund Neues Vaterland (1914-1916): ses rapports avec Romain Rolland*. Lió-París: IAC, 1952.
- HANNA, Martha. *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*. Cambridge: Harvard University Press, 1996.
- HOBBSBAWM, Eric i RANGER, Terence. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- HOBBSBAWM, Eric. *The age of extremes: The short twentieth century, 1914-1991*. Londres: Penguin Group, 1994.
- HOBBSBAWM, Eric. *Trilogía eras: La Era de la Revolución 1789-1848, La Era del Capital 1848-1875, La Era del Imperio 1875-1914*. Barcelona: Crítica, 2014.

- HUMBERT-DROZ, Jules. *L'origine de l'Internationale communiste. De Zimmerwald a Moscou*. Neuchatel: Éditions de La Balconnière, 1968.
- HYNES, Samuel. *A war imagined: The First World War and English culture*. Nova York: Collier Books, 1992.
- ISNENGI, Mario. *Il mito della Grande guerra. Da Marinetti a Malaparte*. Bari: Laterza, 1970.
- JANZ, Oliver. *1914-1918. La Grande Guerra*. Torino: Einaudi, 2014.
- JOLL, James. *The origins of the First World War*. Londres: Longman, 1922.
- KURZE, Hermann. *Thomas Mann. Life As a Work of Art. A Biography*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- LUKÁCS, Georg. *Lenin (La coherencia de su pensamiento)*. Santiago de Xile: CEME, 2004.
- LUKÁCS, Georg. *Thomas Mann*. Barcelona: Grijalbo, 1969.
- LUXEMBURG, Rosa. "Utopías Pacifistas", dins LENIN, Vladimir Il'ich; TROTSKI, Lev; LUXEMBURG, Rosa; LIEBKNECHT, Karl; i MEHRING, Franz. *Marxistas en la Primera Guerra Mundial*. Buenos Aires; Ediciones IPS, 2014.
- LUXEMBURG, Rosa. *Obras escogidas. Tomo 2. Escritos políticos II*. Ciutat de Mèxic: Ediciones Era, 1981.
- LUXEMBURG, Rosa. *Reforma o revolución*. Madrid: Akal, 2015.
- MANN, Thomas. *Consideraciones de un apolítico*. Ciutat de Mèxic: Fundación Carlos Slim, 2017.
- MARÍN, Dolors. "«La nostra pàtria és el món sencer»: antimilitarisme anarquista". *Per la Pau*, n. 24, pp. 18-23.
- MARINETTI, Filippo Tommaso. "Manifeste du Futurisme" publicat a *Le Figaro* el 20 de febrer de 1909.
- MAYER, Arno. *La Persistence de l'Ancien Régime*. París: Flammarion, 1983.
- MOMBAUER, Annika. *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*. Londres: Longman, 2002.
- MOSSE, George. *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*. París: Hachette, 1999.

- MOSSE, George. *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars Through the Third Reich*. Nova York: Fertig, 1975.
- MULLIGAN, William. *The Origins of the First World War*. Cambridge: CUP, 2010.
- NAVARRO DOMÍNGUEZ, Fernando. “Romain Rolland o la sanción del pacifismo: *Audessus de la mêlée*”, dins MARTINO ALBA, Pilar; i VEGA CERNUDA, Miquel Àngel (coords.). *La Gran Guerra en la literatura y en las artes: análisis de testimonios*. Madrid: OMMPRESS, 2018, pp. 117-125.
- NORA, Pierre. “Adieu aux intellectuels?”. *Le Débat*, n. 110, 2000, pp. 4-14.
- PATTERSON, David S. “Pacifism”, 1914-1918-Online. *International Encyclopedia of the First World War*. Consultable online a: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/pacifism/>
- PENNELL, Catriona. “Making Sense of the War (Great Britain and Ireland)”, 1914-1918-Online. *International Encyclopedia of the First World War*. Consultable online a: <https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/making-sense-of-the-war-great-britain-and-ireland/>
- PROCHASSON, Christophe. “Los intelectuales franceses y la Gran Guerra. Las nuevas formas de compromiso”. *Ayer. Revista de Historia Contemporánea, Dossier. La Gran Guerra de los intelectuales: España en Europa*, n. 91(3), 2013, pp. 33-62.
- PROCHASSON, Christophe i RASMUSSEN, Anne. *Au nom de la patrie. Les intellectuels et la première guerre mondiale (1910-1919)*. París: La Découverte, 1996.
- PROST, Antoine i WINTER, Jay. *Penser la Grande Guerre. Un essai d'historiographie*. París: Éditions du Seuil, 2004.
- RAFANELL, August. “La guerra dels intel·lectuals catalans”, dins CASTELLÀ, Rafael (coord.). *Flames a la frontera. Catalunya i la Gran Guerra*. Barcelona: Museu d'Història de Catalunya, 2018, pp. 30-33.
- RASMUSSEN, Anne. “Mobilising minds”, dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. III). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 390-417.
- RENOUVIN, Pierre. *La Crise européenne et la Grande Guerre (1914-1918)*. París: Félix Alcan, 1934.
- ROLLAND, Romain. “Jean-Christophe”, *Les Cahiers de la Quinzaine*, 1904-1912.
- ROLLAND, Romain. *Diario de los Años de Guerra 1914/1919. Notas y documentos para servir a la historia moral de la Europa de ese tiempo* (vol. I). Buenos Aires: Librería Hachette, 1954.

- ROLLAND, Romain. *Más allá de la contienda*. Madrid: Nórdica Libros & Capitán Swing, 2014.
- SAID, Edward. *Representaciones del intelectual*. Barcelona: Debate, 2007.
- SAYEG SALGADO, José Anuar. “Los marxistas ortodoxos y la Primera Guerra Mundial: Lenin y Rosa Luxemburgo”. *RUNAS. Journal of Education & Culture*, n. 6(3), 2022.
- STIBBE, Matthew. *German Anglophobia and the Great War, 1914-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- SWANWICK, Helena. *Builders of Peace, Being Ten Years' History of the Union of Democratic Control*. Londres: Swarthmore, 1924.
- TOLSTOI, Lev. *Diarios (1895-1910)*. Barcelona: Acantilado, 2003.
- TRAVERSO, Enzo. *A sangre y fuego: de la guerra civil europea (1914-1945)*. Valencia: PUV, 2009.
- TROTSKI, Lev. *Manifiesto de Zimmerwald (Manifiesto de la Conferencia Socialista Internacional de Zimmerwald)*. 15 de setembre de 1915.
- TROTSKI, Lev. *Mi vida*. Barcelona: Debate, 2006.
- TUIDER, Bernhard. “Il·lusió i visió: el pacifisme científic d'Alfred H. Fried”. *Per la Pau*, n. 24, pp. 24-29.
- VELLACOT, Jo. *Bertrand Russell and the Pacifist in the First World War*. Brighton: Harvester Press, 1980.
- VERHEY, Jeffrey. *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- VERMEIREN, Jan. “Notions of Solidarity and Integration in Times of War: The Idea of Europe, 1914-1918”. *European Review of History*, n. 24(6), 2017, pp. 874-888.
- WEBER, Eugen. *Peasants to Frenchmen: the Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press, 1976.
- WINTER, Jay. “General Introduction”, dins WINTER, Jay (ed.). *The Cambridge History of the First World War* (vol. I). Cambridge: Cambridge University Press, 2014, pp. 1-10.
- ZWEIG, Stefan. *El món d'ahir. Memòries d'un europeu*. Barcelona: Quaderns Crema, 2001.
- ZWEIG, Stefan; ROLLAND, Romain. *De un mundo a otro mundo: Correspondencias (1910-1918)*. Barcelona: Acantilado, 2024.

